

ERDÉLYI MÚZEUM

XIV. kötet.

1897.

III. füzet.

Propertius költészete.

A nagy költők ama kiváltságában, hogy nem ritkán a legellen-
tésebb módon ítélik meg őket, Propertius is osztozik. A mit Ver-
giliusról mond Donatus, hogy mindig akadtak ócsárlói, azt költőnkéről
is elmondhatjuk. Már költeményeiben is sikra kell szállania, hogy a tőle
művelt műfajnak a tisztos létjogot megszerezze. *Horatius* sem vele,
sem működése irányával nem rokonszenvezett s költeményeinek egy
helyén gúnyos czélzással sújtja a római Kallimachost. Annál nagyobb
elismeréssel szól róla — *tener* és *blandus* jelzőt adva neki —
másik kortársa és hű tanítványa *Ovidius* és később *Martialis*,
a ki *lascivus*-nak, de egyszersmind *facundus* nak nevezi, meg az
újabb *Plinius*. *Quintilianus*nak is van egy nyilatkozata,¹ a mely-
ből kitűnik, hogy már a régiek is vitatkoztak, vajjon Tibullust vagy
Propertiust illeti-e meg az elégiai költészet borostyán-koszorúja.
Hogy Propertius mindjárt I. könyve kiadásával megalapította költőj
hírnevét s *Cynthiá*-ja a legkapósabb olvasmány volt a forumon,
azt költeményeinek nem egy helyéből tudjuk. Hogy nemcsak Rómá-
ban, hanem egyebütt is olvasták, arra elég bizonyosság az a két
propertiusi idézet, a melyet a Pompei-beli basilica falain találtak.
Említi még költőnket *Statius* (Silv. I. 2, 253.) és *Juvenalis* meg
egy-két grammatikus. Azontúl egészen a tudományok újra éledéséig
a feledés homálya borúl Propertiusra. Valószínűleg *Petrarca* volt
az, a ki annyi más költővel együtt Propertiust is napfényre hozta.
Ő említi is, utánozza is Propertiust. (220 Sonetto = Prop. II. 6, 13.)
A classikus tanulmányok újra éledése után sokak figyelme feléje
fordúlt s első kiadása óta, a mely 1472-ben jelent meg Velenczében,
sok tudós foglalkozás középpontjává lett a majdnem egyhangúlag
magasztalt »doctus poeta«.

¹ *Quintil.* Inst. Or. X, 1, 93: „Elegia quoque Graecos provocamus,
cuius mihi tersus atque elegans maxime videtur auctor Tibullus. *Sunt qui
Propertium malint.*“

Wolf Frigyes Ágost, a ki a tudományos irodalom-történetnek is megalapítója, már nem beszél oly magasztalással az umbriai költőről.¹ Elismeri ugyan róla, hogy ott, a hol az epicumig emelkedik, s a hol tudós, nemes és fenséges akar lenni, ott mester; hogy *Corneliá*-ja a költészet remeke; de nagy hibájául tudja be tudákosságát s így végzi jellemzését: »Minden virágát Görögországból gyűjtötte, ennél fogva inkább a görög irodalomba tartozik. Görög képzetek és érzelmek uralkodnak nála. Ezért igen nehéz s utóljára olvasandó.«

Ez itélettel szemben talán elég volna a nagy Wolf még nagyobb kortársára, *Göthére* hivatkozni, a kire Propertius olyan nagy s olyan termékenyítő hatással volt s a ki őszintén tanúságot tesz e hatásról, midőn Herrmann és Dorothea cz. elégiájában így szól:

Also das wäre Verbrechen, dass einst Properz mich begeistert?

E lelkesítő hatás eredménye Göthe »Római Elégiái«, a melyeket annyi reminiscencia köt össze a lelkesítő forrással, hogy *Schiller* a naiv és sentimentalis költészetéről irt értekezésében nagy költő társához mélló bóknak tartja, ha őt »német Propertius«-nak nevezi. Göthének Propertiusra nézve rendkívül hízelgő nyilatkozatát olvassuk *Riemernél*:² »Properz' Elegieen, — — zum grössten Teile wieder gelesen, haben eine Erschütterung in meiner Natur hervorgebracht, wie es Werke dieser Art zu thun pflegen, eine Lust, etwas Ähnliches hervorzubringen«.

A kit a múzsa homlokon nem csókolt, az olyan költőre, mint Göthe, ilyen hatást nem tehet.

Jellemző, hogy azok is, a kik Propertiust kedvezőtlenül ítélik meg, kénytelenek egy vagy más tekintetben meghajolni előtte s kiválóságát — Wolffal együtt — elismerni. Így újabb korban *Ch. Merivale*,³ a ki Propertiusban az udvar fényében sűtkérező hízelkedőt látja s hajlandó őt a Horátius-rajzolta⁴ tolakodóval azonosítani, kénytelen elismerni, hogy nyelvében erő, néhol fenség nyilatkozik, hogy az elégia erejét és tüzet tekintve páratlanul áll a római

¹ Vorlesungen über die Alterthumswissenschaft. Leipzig. 1839. III. p. 242.

² Mitteilungen über Goethe II, 646.

³ Geschichte der Römer unter dem Kaiserthume (német fordítás) III, p. 82. Az eredeti IV. p. 599.

⁴ Sat. I. 9.

költők között s ő az, a ki a bágyadt és szelid pentametert méltóságban heroikus társa, a hexameter mellé emeli.

Mi magyarázza meg a vélemények e szétágazását? Hogy értelhetjük meg az egykorúak és későbbiek magasztalásait az egykorúak és későbbiek invectíváival szemben?

Propertius mint ember és mint költő, magával és a világgal nincs abban a békés harmoniában, mely egyéniségét átlátszóvá s szíve életét vonzóvá tehetné a többség előtt, mint ezt pl. Tibullusnál tapasztaljuk. Nála az örök emberi nem egytéle anyagból van gyúrva: ő benne Ádám és Luczifer egyesül. Erős érzésre képes, de sokszor felülkerekedik benne a reflektáló ész, hogy a szív ködképeit foszlányokká tépje. A szív és az ész örökös harcban van nála. Hideg észszel gyakran objectiv mediumnak tekinti önmagát és érzelmeit, hogy azokat megfigyelje, ellenőrizze, bírálja. Ezért változó nála érzés és hangulat; sokszor egy azon költeményben is más- és más-képen ítéli meg magát, helyzetét és érzelmeinek tárgyát. Itt-ott még magával szemben is a humor magaslatára emelkedik.¹ Nem törődik azzal, hogy nehezen megoldható problémákat nyújt az olvasónak egyéniségét illetőleg: nem törekszik könnyen érthetőnek lenni. Ellentétek közt hányódik maga is, költeményeiben is szereti a disharmoniát. Ezt a tulajdonságát némelyek hatásvadászatnak bélyegezték s kételkedtek érzelmeinek őszinteségében. Pedig nincs az antik lyrának egy költője sem, a ki hangulatokban, érzelmeiben gazdagabb, a viharzó szenvedély kifejezésében megragadóbb s a pillanat hatása alatt őszintébb és önkénytelenebb volna Propertiusnál.

Wolf helyesen ítél, mikor kárhozhatja benne az alexandriai tudakosságot. Azonban meg kell gondolnunk, hogy Horatius ódáiban nem kevesebb hatása tükröződik a régi görög lyrának, mint Propertius elégiáiban az alexandriai tudós költőknek. A különbség csak az, hogy Horatius ódáinak — tárgyuknál fogva — kevésbé árt az a hatás, mint Propertiusnak emez. Egyébiránt hogy tárgyban mit és mennyit vett át Propertius Kallimachostól, Philetastól s némely más alexandriai költőtől, azt ép oly bajos megállapítani, mint Horatius kölcsönvételeit. A görög minták legnagyobbbrészt elveszvéen, az inventio kérdése alig oldható meg a római utánozóknál. Annyi bizo-

¹ Pl. I, 16. IV, 8. II, 29. II, 22. II, 33. III, 8.

nyos, hogy Propertiuson inkább meglátszik az alexandrinismus hatása, mint pl. Tibulluson. Annyira tele van mythologiai példákkal és czélzásokkal, hogy minden vonatkozását még kortársai közül is csak a görög tudományossággal saturált kiválóbb elmék érthették. Ehhez járul a költő többször ismételt vallomása, melyekkel Kallimachos és Philetas követőjének tünteti fel magát.

A római költők az alexandriaiaktól vették át az elégia műfaját. A régi görög elégia, mely első megnyilatkozása volt az epikus világnézetből kibontakozó *egyéniségnek*, sem tárgyaira, sem előadásmódjára nézve nem felelt meg az ő ízlésüknek, czéljaiknak. Az alexandriai költők tették az elégiát a szív életének tolmácsává, a szerelem örömeinek és bűjének ékes szavú hirdetőjévé. Csakhogy náluk az érzelmet elfojtotta a művészkedés, a közvetlenséget kiszorította a körmönfont tudakosság. Föltehetjük mindamellett, hogy a kiválóbb szellemek alkotásai ott sem voltak minden tekintetben elvetendőek. Hiszen pl. *Kallimachost* maga *Quintilianus*¹ az elégia fejének (princeps elegiae) nevezi s a második helyet habozás nélkül *Philetasnak* adja. Együtt emlegeti és dicséri őket már *Ovidius*,² a ki Kallimachosról így szól:

Battiades³ toto semper cantabitur orbe;
Quamquam ingenio non valet, arte valet.

Ez az *ars* tehát az, a mi a római költőket Kallimachoséhoz vonzotta. Azok adták meg az *akkor* »modern« *elégiának* költői formáját, dictióját, fordulatosságát, s midőn a római költők ez ott formailag teljesen kifejlett műfajt átvették, a forma művészetének utánzása közben a tartalomtól se teheték magukat egészen függetlenekké, mert hiszen a formának is a tartalom ad igazi létet. Nem is kell hinnünk, hogy az első igazi elégikus, Tibullus, a kinek elégiáiban nincs nyoma az alexandriai tudakosságnak, csak a formát köszönhette nekik s tartalomban teljesen független tőlük. Az ő erős római érzülete nem engedte, hogy a görög mythologia virágaival aggassa be költeményeit, de gondolatot kétség kívül nem egyet tőlük vett át, s nem alaptalan *Plessis*-nek az a gyanítása,⁴ hogy ha

¹ Inst. X. 1. 58.

² Ars amat. III. 329. Trist. II. 367.

³ Battiades = Battos fia, Kallimachos.

⁴ Études critiques sur Propertius et ses élégies. Paris 1884. p. 283.

Philetas néhány elégiája kezünk közt volna, Tibullus sokszor hirdett eredetiségén csorbát ütné. Eszem ágában sincs, hogy Propertiusnak a görög mythológiában való mértéktelen duskálását védelmembe vegyem vagy épen dicsérjem. Ámbár lehettek abban a korban s kétségkívül voltak is olyanok, a kik a *tudós költők* ilyen eljárását dicsérték, tisztán aesthetikai stilszerűség szempontjából csak kárhozthatni lehet az ilyen idegen ékességeket, annyival inkább, mert Propertiusnak nem egy — ezektől ment — költeménye tanúskodik róla, hogy az ő költői génusza nem szorúlt rá ez importált ornamentikára; mindamellét el kell ismerni, hogy itt-ott, a hol egy-két mythologiai vonatkozással beéri, nagy költői erővel és lendülettel, hangulatosan bele tudja szőni gondolatainak szövetébe a görög mythosok szálait. El kell ismernünk, hogy a »Vénus vad üstjében aszalódó« költőnek a szenvedély izzó heve ellen mintegy szüksége volt egy-egy kis pihenésre, s ilyen pihenésadó oasis az ő számára a szenvedély forró sivatagán a mythosok világa. Ez az az objektív háttér, a melynek prosceniumán subjektív élményeit és érzelmeit megjeleníti.

A mi az igazi költőnek ismertető jele, a szív és lélek fogékonysága s a mély és tartós hatások befogadására és méltó kifejezésére való képesség: azt költőnkél ritka mértékben föltaláljuk. Fogékonyságának köszöni azt a nagy változatosságot, melylyel mintegy kimeríti az érzelmek hangsorait; tartós hatásokra való képességének azt a fenséges pathost és azt a mystikus mélységet, melyeknek vegyületében mintha az umbriai Appenninek fenséges ormai és titokzatos völgyei tükröződnének. Érzelmei pathetikus kifejezésében kétségkívül van túlzás is, de a hyperhola bizonyos neme nélkül még nem írtak lelket megrázó (a Göthe-féle »Erschütterung« !) költeményeket. S Propertiusnál a költészet nem multság, nem időtöltés, hanem lelke legbensőbb ügye. Költészete hű tükre életének. Igaz voltára elég bizonyosság annak a szerelemnek, a melynek emésztő lángja ellen esze folyvást küzd, öt évig lobogása s az az emlék, a melyet a meghalt Cynthianak állít.¹ A ki akkor, mikor miden érdek megszűnt, ily elismerésre, ily önbíralatra és vezeklésre képes, az igazat mondott, mikor ezt énekelte:

„Nem oly könnyen verte meg szememet Ámor,
Hogy porom feledést nyerhetne haláltól.“ (I, 19, 5—6.)

¹ IV., 7.

Költészete igazságának ékesszóló bizonyítéka: őszintesége, mely saját hibáinak leplezetlen bevallásában is nyilvánul.¹ Erős és kifejezett egyénisége nem tudja, nem is akarja megtagadni magát. Nem hizeleg sem olvasóinak, sem muzsájának,² nem még kedvesének sem, mert nyíltan korholja hibáit s alig van olyan költeménye, melyben egyért vagy másért ne hibáztatná. Az ilyen költő természetesen nem vetekedhetik szeretetreméltóságban egy Tibullussal, az ilyen költészetben lüktető szív verése nem érzik mindig keresztül az azt körülvevő ész kérgén. A plastikus forma, melyben szíve életét művészileg megjeleníti, néha szinte kétséget támaszt a kifejezett érzelmek közvetlensége iránt. Azonban az elégia nem dal, nem lyra a szó igaz értelmében; csak átmenet az epostól a tulajdonképeni lyrához. Lényege az objektív szemlélődés és lelki mozgalom váltakozása. Az epostól vette az elégia a külső jelenségek megfigyelésére, rajzára vagy elbeszélésére való hajlandóságát; a lyrával közös benne a külső tényekhez lüződő érzelem kifejezése, mely azonban nem közvetlenül jelenik meg, hanem az említett objektív közegben, attól föltételezve és azt felvilágosítva. Ilyen volt az elégia alapjában a régi görögöknél, ilyen az alexandriaiaknál s ilyen a rómaiaknál. De a rómaiak fejlesztették legnagyobb tökéletességre, mert az érzelem kifejezésének e módja leginkább megfelelt a római gravitásnak, mely az igazi lyrára, az érzelem közvetlen kifejezésére általában képtelen volt.

Tibullusban, a római lovagban, aránylag több a nemzeti elem. A görög mythologia szemén-szedett mythosai helyett a honi talaj, a házi istenek, népe vallása és babonája érdekli.³ Vele szemben Propertius sokszor görögnek vagy kosmopolitának s vallási tekintetben nagyon is felvilágosodottnak tűnik fel. Nemesak idegen cultusokat fitymál,⁴ hanem az Olympos isteneivel nagyon könnyedén, bizonyos humorral bánik.⁵ Tibullus még a múlt csendes hagyományában él,

¹ V. ö. különösen I, 1, 5—6. I, 3, 35 skk. I, 5, 21—2. II, 3, 4. II, 4, 17 skk. II, 7, 20. II, 8, 13 skk. 27 skk. II, 11. II, 12, 17. II, 15, 18. II, 22. II, 23. II, 24. III, 15, 5. III, 25, 1 skk. IV, 7, 33 szk. IV, 8.

² V. ö. II, 1, 3. „Nem múzsa s Apollo készít engem a dalra.“

³ L. Tibullus-fordításom p. 43.

⁴ L. II, 33. II, 22, 15 szk.

⁵ II, 13, 16. II, 2. III, 7, 18. (non habet unda deos.)

Propertius a hanyatló század, a római fin de siècle skeptikus, bár azért nem frivol¹ költője. S mégse kell hinnünk, hogy az umbriai földműves fiából hiányzanék a honi talaj cultusa. Ne teledjük, hogy olyan emberrel van benne dolgunk, a kiből szív és az ész tusája dúl. Eszével a görög műveltség mohó tanítványa, de szíve Italiáé. A ki oly melegen magasztalja honát, mint ő a III. könyv 22. elégiájában; a ki annak őstörténetét oly költeményekben éneklí meg, mint a IV. könyv 1. és 4. elégiája; a ki a római matrónának oly büszbe ideálját állítja fel a *regina elegiarum*-ban: azt még oly nyilatkozatok mellett is, minők a szenvedély sugalta II, 7, 13 skk. versei, hona hű fiának kell tartanunk.

„Cynthia te vatem fecit, lascive Properti“ — mondja Martialis. De vajjon, ha Cynthia nincs, ha ez az emésztő szenvedély nem keríti hatalmába Propertiust, nem lett volna-e belőle nagy költő, talán más téren még nagyobb? Jogunk van ezt hinni, mert Propertius alapján epikus tehetség. Bizonyosság erre már az I. könyv 16. és 20. költeménye. De mert erős egyénisége soha se tagadta volna meg magát, nem az objektív, hanem abban a subjektív epikában aratott volna babérokat, a mely már a dráma barázdáit horzsolja. Jegyzeteimben nem egy helyen rámutattam azokra a költeményekre, melyeket ma a balladák, vagy románczok neméhez sorolnánk. Kell-e a maga nemében tökéletesebb kis ballada, mint a I, 21? Kell-e kedvesebb románcz, mint a II, 29? De sőt minden költeményében találunk balladai sajátosságokat: homályt, szaggatottságot, csapongást — a küzdő lélek kifejezését, melyet akkor sem tagadhat meg, mikor választékos előadásra, művészi kerekiségre törekszik. Hogy költőnk az elégiánál nagyobb feladatok megoldására is képes, fényesen bizonyítja az olyan drámai elbeszélések, mint a IV. könyv 4. 7. és 8. költeménye. Ha Propertiusnak életét továbbra nyújtotta volna a Parca, vagy ha Vergilius már nem foglalta volna le az epos pályaterét, melyen költőnk oly lelkes szavakkal üdvözli, valószínű, hogy ő vette volna kezébe a hősi lantot. A pathos lönsége vonúl át elégiáin is és az epikus az elégiában is érvényesül. Nála az elégiának is cselekménye van. Tibullus is változatos képsorozatot ad, de az indulatok és érzelmek hullámain áthaladva ren-

¹ Mint *Jacob* állítja (Properz Lübeck 1847. p. 11.)

desen visszatér oda, a honnan kiindult. Propertius mindig előre tör, érzelmeinek mintegy történetét írja meg s költeményei ritkán végződnek megnyugvással, inkább egy-egy gondolkodóba ejtő problémával, egy-egy dissonanciával, melynek utójátéka a költő lelkében folyik tovább. Ilyen költőnél hiába keressük a tibullusi naiv egyszerűséget, az idyllikus elemet, a környező természet mosolygó visszatükrözését. Nem, mintha nem volna fogékony a természet jelenségei, szépségei iránt. A II. könyv 19. elégiája szépen állítja szembe a főváros megmértelyezett légkörét Umbria szűz mezeivel, melyeknek képe nem mosódott el a költő lelkében. Azonban itt sem magát a mezőt s nem önmagáért rajzolja, hanem a város ellentétéül, mint a mely kevesebb veszedelemmel fenyegeti Cynthia hűségét. Vagyis Propertius a természetet nem naiv objectivitással, hanem subjektív hangulata fátyolán át tekinti. Ezért találunk költeményeiben annyi romantikus vonást, annyi egyéni mélységet, mint Catullust kitéve az ó-kor egy költőjében sem.¹ Merész, megkapó metaphorái is modern szellemet lehellnek. E sajátosságával átlépi a klasszikus megkötöttség határait s a szellem uralmát teszi a természet uralma helyébe.

Költészetének hű kifejezője a nyelv, melylyel diadalmasan megküzd és szolgálatára kényszerít. A szokatlant, a mindennapit kerüli: a szavakban, azok új, fordulatos összefűzésében is nyilvánul erős egyénisége.

Kifejezéseiben velős rövidsége törekszik s ezért nem ritkán homályos is. A szigorú grammatikai vagy pontosan kifejezett logikai kapcsolatokat elhanyagolja. Átmeneteit legtöbbször semmivel sem jelzi, a közvetítő gondolatot nekünk kell kitalálnunk.² Viszont a rövidséget itt-ott, a hol nagyobb mértékben meg van indulva, túláradó bőség váltja fel,³ különösen, a hol lokozni akarja kifejezéseit.⁴ Szó- és mondatfűzése egészen sajátosságos. Az ő nyelve a többiekétől teljesen elütő syntaxisra ad anyagot.

¹ L. különösen I, 17. I, 18. I, 19, 5 szk. II, 26. II, 27. III, 7. III 8, III, 10. III, 23. IV, 11.

² Pl. II, 6.

³ Pl. IV, 1, 63 „ut nostris tumefacta superbiat Umbria libris, Umbria Romani patria Callimachi.“

⁴ II, 1, 5 skk. III, 11, 41 skk. III, 7, 1 skk. III, 2, 17 skk.

A román község, templom és ház Alsó-Fehér- megyében.

(Második és befejező közlemény.)

Úgy a havasalji, mint a lapályon elterülő községek képe lényegesen különbözik a havasi községek képétől. A lapályi községekben a házak már egy csoportban fordulnak elő. Ha nem is szabályos utcák, de szélesebb utak húzódnak mindenütt a községeken végig. Az útazó a lapályon elterülő községekben már gondosan bekerített udvarokat, kerteket talál. A kerti iparsztria fejlett; gyakran találkozunk gondosan ápolt virágos-kertekkel, gyümölcsösökkel. A házak egy-egy szűk ablakkal néznek az út felé, a kilátás, a ház frontja az udvarra, a gazdasági épületekre szolgál. Közvetlen az útra néző házak ritkák; az út és a ház között rendszeren kis bekerített hely áll, mely gyakran virágos kertül szolgál, többnyire azonban parlagon hever. A lakóházak közül a földesúri épületek, községháza, iskola és templom emelkednek ki.

Akár a lapályi, akár a havasi községeket vegyük szemügyre, a községi életet illetőleg semmiféle oly hagyományra, a nép társadalmába átment őszintémények valamelyes nyomaira nem akadunk, a mik némi világot vetnének a románság régi községi életére, szervezetére. Ez a körülmény megerősíti azt a feltevést, hogy a régi románságnál speciális nemzeti alapokon nyugvó községi szervezet nem létezett. A pásztornép e tekintetben mindenütt, egész vándorlásában az idegenekhez alkalmazkodott. A Balkánban görög, albán, szláv hatás alatt állott. A görög és a bolgár hatást átvitte a saját fejedelemségeibe is, az allami szervezet itt sem volt sajátos nemzeti alapokra fektetve; a kormányzat egészen a bolgár mintára alakult; a jogszolgáltatásban pedig a *basilikák* vétettek át, a

keleti császárság törvényei voltak általában érvényesek. Nálunk Erdély régi konstitúciója megsemmisítette a románság összes balkáni községi hagyományait. A *birău* (bíró) fogalma átment a nép véérébe s a kenézségek nyomait ma már Alsófehérvármegyében hiába keressük. Átvette nyelvébe a *vármegye*, *főispán*, *viczispán*, *főbiró*, *kisbiró*, *udvarbiró*, *szolgabiró*, *bakter*, *nemes* stb, (varmeghie, fişpan, viţzispán, fibirău, chisbirău, odorbirău, solgăbirău, bacter, nemiş) szavakat; a magyar közigazgatás és törvénykezés rendszerébe beleélte magát.

A régi községi hagyomány maradványának vehetjük az *öreg*ek (bătrînii)¹ *tekintélyét* úgy a családi, mint a közügyekben. Az öregek szava döntőleg hat s az ifjak az öregek tekintélye előtt meghajolnak. *Vom vedea ce vor zice bătrînii!* (meglátjuk, mit mondanak az öregek) szokták mondani az ifjak s megnyugosznak abba, a mit mondanak.

Bár e nép ősi, pásztori hajlamai ellen volt, hogy szűk határok között községben szervezeten éljen, bár a példák hosszú sorozata szólt a pásztor nép prevarikáló természete mellett, még is be kell ismerni, hogy a nép szilajabb hajlamaival csakhamar felhagyott, törvénytisztelő, rendszerető, engedelmes tudott lenni. Ez a románságnak ma már közös jellemvonása. Bár Alsófehérvármegyében van néhány román község, melyben a nép elmaradottabb nevelésénél fogva a fennálló rend iránt a megkívántató érzéket nélkülözi, általában véve a románság községi élete ellen panaszt emelni nem lehet. Adóját pontosan fizeti; tanügyére, egyházára szívesen áldoz; humanistikus intézmények iránt érzékkel bír; ha felvilágosítják, s megérti a dolgot, semmitéle közadakozás alól magát ki nem vonja; szereti, hogy az ő községe rendben legyen, jó hírben álljon, s a hatóságok előtt becsülete legyen. A közterheket tehát minden további bírálat nélkül viseli, s ha tisztviselőiben, előljáróiban igazságot, becsületes szándékot, jóindulatot tapasztal maga irányában, sorsával minden bajai mellett is a nép meg van elégedve.

Közügyekben hozzá szokott e nép az engedelmességhez. Nem voltak jogai, csak kötelességei, a kötelességek hosszú sorozata türelemre, megadásra bírta. A hatóságoktól jövő intézkedést *parancs-*

¹ A latin *veteranus*, vieil, vieux. A kezdő latin *v* gyakran *b*-be megy át, *vervex* = berbece; *vesica* = besica, hólyag.

nak (poruncă)¹ nevezi. Nála minden intézkedés: törvény, *poruncă*; azért mondja a porunca bírăului, szolgabírăului, vicispantului, fispanului, (a bírő, a szolgabírő, az alispán, a főispán parancsa). Vagy mondja: *a poruncit bírăul* stb. (parancsolta a bírő.) Minden parancs felett áll nála a „*porunca împăratului*”² (a császár parancsa); azt mondja erről: *mare lucru-i porunca împăratului!* (nagy dolog a császár parancsa).

Való, hogy a román nép a maga ügyes-bajos dolgaiban, községeiben, századokon át egyes alkalmazottaktól sok törvénytelenséget szenvedett s gyakran igazságával a kezében kénytelen volt tapasztalnia, hogy a törvény nem oly erős, mint némely úr; ezen csalódásai miatt bár gyakran megrendült benne a törvény erejében való hit, a jogérzetet benne még sem lehetett meglojtani; benne az mindannyiszor fellázadt, valahányszor a maga igazában magát megtámadva érezte. S bár a nép úgy tartotta s tartja a jelenben is, hogy »*legea cum o fac domnii*» (a törvény olyan, a milyenek az urak csinálják), a törvénytisztelet nála magát állandóan fentartotta, a mi a nép általános jellemvonása gyanánt szerepel.

A régi időkben átszenvedett törvénytelenségek, a földesúri túlkapásokkal szemben való védtelensége s a minden rendszerben nyilvánuló visszaélés és túlkapás teremtette meg az utódoknál a jellemző mondást:

Ungurii cu aprobata si compilata
L'ò spânzurat pè tata. —
Nemții cu aurfam și protocol
L'ò lăsat cu c . . . gol!

¹ A szláv *poruka*-ból.

² Az a körülmény, hogy a román népnél Erdélyben a magyar király fogalma ismeretlen, arról tanúskodik, hogy a románság késői bevándorló. A Balkánban a görög császárokkal hozzászokott a nép az *impărat* (császár) szóhoz. Ezt a szót áthozta magával, s nálunk különösen alkalmazta a mindenkori uralkodóra. Az «*impărat*» alatt különben mindig az osztrák császár értendő. Erdélyben a nemzeti fejedelmeket — *craiu*-oknak (cral, királynak) nevezték, — a mint kitetszik ez a nemzeti fejedelmek alatt nyomtatott román könyvek címlapjaiból. Ha a románság a tulajdonképpeni Magyarországon és Erdélyben a honfoglalás előtt jelen lett volna, s századokon át látta volna a magyar alkotmány fejlődését, a magyar király fogalma bizonyára erős gyökereket vert volna tudatában, s azt onnan minden nyom nélkül ki nem irtotta volna a mohácsi vész utáni időkben sűrűbben előforduló «császár» elnevezés

(A magyarok az aprobatával s compilatával felakasztották apámat; a németek az aumnámmal és protokollal meztelenre vetkeztették.)

3. A templom.

Különbséget kell tennünk a régi és az új templomok között.

A régi román templomok fából épültek, kicsinyek, szűkek. Ezt két okra vezethetjük vissza: a nép szegénységére és kulturai elmaradottságára. A templom építésben tehát hiányzott az ízlés s az anyagi erő. Hozzátehetjük még, a mit már lelemlítettünk, a román nép bevándorló nép volt, egyelőre megelégedett igénytelen külsejű fatemplomokkal is.

A régi fatemplomok egyszerű, igénytelen külsővel bírnak; a fal sokhelyütt agyaggal betapasztva, vakolva s megmeszelve. A falakon kívül különféle alakok, szent képek, virágok vannak festve. E munkához a művészetnek semmi köze, alig elégítheti ki a legprimitívebb igényeket. A falak törpék, egy-két arasznyi ablakkal, az ajtón csak lehajolva juthat be az ember a templom belsejébe. A fatemplom négyszög alakú, egy vagy több tornyocskával, a melyek hegyes háromszögbe végződő zsindeleyel vannak befedve.

Ma már a legszegényebb egyházközség sem építi templomát fából, hanem kőből, vagy téglából, az igényekhez és népességhez képest nagyobb arányokban, csinnal; a fedélzet cserép, vagy zsindeley; a torony többhelyütt bádoggal van fedve.

Ugy a régi, mint az új templomoknál a belső beosztás ugyanaz. A templom belseje három részből áll: az *oltárból*, a presbiteriumból, illetőleg a templom *hajójából* és a *pitvarból*.

Az *oltár* (altariul) a templom napkeleti részét foglalja el; itt áll az asztal, a melynél a pap szolgál vagy misézik. Az asztal körül nyugszik, abba van elhelyezve az ereklye (moaştele) valamely szenttől, mit a püspök szokott a templom számára a templom szentelésekor megküldeni. Az asztal két-három, sőt több finomul kivarrott, csipkézett asztalkendővel van betakarva; az asztalkendőket többnyire az egyházközség nőközönsége állítja elő, gyakran meg vásárolják. Az aszta közepén, szemben a szolgáló pappal nagyobb fa- vagy érczkereszt van elhelyezve, a feszülettől jobbra és balra 2—6, fából vagy érczből szépen kidolgozott, megaranyozott

gyertyatartó áll. Az asztalon látható az *antimis*, finom vászonból vagy selyemből négyszög alakban készítve, melyen a szentírás áll; a lelkész balján a szertartásos könyv van elhelyezve. Az oltár helyiségében áll a szekrény, melyben a szent edényeket és a papi öltönyöket tartják; az asztal, a melyre a kegyes adományokat gyűjtik össze s a melyen a miséhez szükségesek vannak előkészítve. A helyiség falai szent képekkel vannak tele aggatva; ott vannak a koszorúk (*cumună*) is, a melyekkel az új házaspárokat megkoszorúzták. Itt áll a füstölő (*chedelnița*) is.

Az oltárt a templom hajójától az úgynevezett *iconostas* választja el, egy fal, a melynek a templom hajója felőli részén különféle szent képek vannak festve. Ezt az oltár homlokzatának (*fruntariul altariului*) is szokták nevezni. Az iconostasba három ajtó van bevágva, a közbelső kétszárnyú, *császári vagy főajtónak* (*ușa împărătească*) nevezetik. A főajtótól délre eső ajtónál Krisztus, az éjszakainál pedig Szűz Mária képe áll. A fal és az éjszakai ajtó közötti részén az iconostasnak van felfüggesztve a templom *véd-szentjének* képe (*chram*). A fal és az éjszakai ajtó között szintén valamely szent kép függ. Az iconostasnak az a része, a mely a három ajtó felett a templom egyik falától a másikig huzódik, a szentírásból különféle szent jeleneteket ábrázol: gyakran a 12 apostol, csodatétel stb. Az iconostas rendszerint a templom bolthajtásáig nyúlik fel; nagyobb templomokban azonban nem oly magas és keresztbe végződik. Az iconostas párkányán sokhelyt gyertyatartók vannak elhelyezve; a halottak koszorúi is ráaggattnak.

Az iconostas előtt a templom földjén két nagy gyertyatartó áll. A déli és a főajtó közötti részen kis asztalon a szentírás s valamely szentkép arra szolgál, hogy a templomba érkező férfiak előtte meghajoljanak (*mătaniă*), keresztet vetve azt megcsókolják. Ugyanezt teszik a kimenetkor is.

Némely templomban az iconostas előtt emelkedettebb hely látható, a mit preszbiteriumnak neveznek. Itt vannak elhelyezve a *kántorok, diákok padjai* (*strana cantorilor sau a dieilor*). A hol nincs preszbiterium, ott a kántorpadok az iconostas mellett, a templom hajójában nyúlnak el két oldalt a falak mellett.

A *templom hajója* a pitvarig terjed; kövel, téglával, rendszerint azonban deszkával padolva. A hajó falai, mint az oltaréi, s

néhol az boltozat is szent képekkel vannak díszítve. A szegényebb templomok belül egyszerűen be vannak meszelve. A templom hajó boltozatáról két, vagy több csillár csüng lefelé. A hajóban nincsenek ülőpadok; ez ellenkeznék a gör. ritus tételeivel; két oldalt a fal mentén állanak az úgynevezett lavița-k, — scaun — (pad vagy székek) minden ember számára külön elrekesztve. Az efféle székek egyes családok tulajdonai; a tulajdonjogot a templomtól bizonyos összeggel lehet megszerezni. A székekbe rendszerint az öregek ülnek, az ifjabbak állva hallgatják a szent misét (slujbă).

A *pítvar* (tindă) a templomnak harmadik részét képezi, mely a hajótól egy fa-, vagy vasfallal, rácsfal van elválasztva. E falmentén vannak a templomi zászlók (praporii) elhelyezve. A pítvar falai szintén szent képekkel vannak feleziczomázva. A pítvar főrészen látható egy *tetrapod* kicsinyke asztal, a szent képpel, vagy kereszttel, mint a férfiaknál láttuk, mely előtt a bejövők keresztet vetve meghajólnak (să inchină) s azt megcsókolják.

A templom hajójában állanak a férfiak s a gyermekek, a pítvart az asszonyok foglalják el kor és rang szerint, az öregek előbb, az ifjabbak hátrább a torony felé. A templomba mindenki a pítvaron keresztül lép be.

Az újabb templomok már *chorussal*, (karzattal) is bírnak, azt rendszerint az iskolás fiúgyermekek foglalják el.

Külsejét és környékét tekintve a román templomnak a következőket jegyezhetjük meg.

A templom fekvésében általános a szabály, hogy az oltár keletre, a torony nyugatra nézzen. A fedélzeten az oltár felett keresztbe végződő tornyocska áll; a templom pítvara felett emelkedik a nagy torony, a melyben a *harangok* (clopot) és a *tóka* (toacă) vannak elhelyezve. A torony magas, hegyes; tetején kereszt díszleg; némely templom a nagy torony körül négy kisebb tornyocskával bír. Sok templomnak nincs tornya; a harangok itt a templom mellett, fából toronyalakba épített állásfélebe vannak elhelyezve, a melynek neve *clopotniță*, harangláb, vagy harangtartó.

A templomnak rendszerint két harangja van, egy kisebb és egy nagyobb. Több templomnál három harang is van. A kettőt vagy a hármat együtt csak vásár- és ünnepnapkor, a felnőttek temetésekor, nehéz idő közeledtével húzzák, ekkor azért, hogy a jég a

határt el ne verje. A gyermekek temetésekor a kis harangot kongatják. Tűz esetén a harangot félre verik (intr'o ureche, egy fülre).

Mikor a pap misézni kezd (intră în slujbă), a tókát verik, mely rendszerint a toronyban áll felakasztva a harangok közelében; sokhelyt a templom falára az ajtó közelében van erősítve. Némely templomnak két tókája van, egy vasból, egy fából, melyeket fölváltva szokás verni.

A torony ablakaiban gyakran látunk egyes zászlócskákat lengeni, ezek az elhalt legények vagy leányok emlékezetének szólnak.

A templom külső falai mellett deszkapadok vannak alkalmazva; azokat leginkább a fiatal leányok használják, kik a templomba be nem férhettek.

A *temető* rendszerint a templom körül terül el (țintirim, temeteu); ide temetkeznek a hivek; közel a templom falaihoz az elhunyt papok sírjai fekszenek. A sírok fakeresztekkel, vegyes kőemlékekkel vannak megjelölve; a feliratok az elhunyt életkörülményeit örökítik meg. Ma már közegészségügyi intézkedéseknél fogva a temetőhelyet a falun kívül hasítják ki.

A templomhoz tartozó terület sánczczal, fa, sövény, vagy élő bokor-kerítéssel van megvédelmezve, s többnyire gyümölcsfákkal van beültetve. A templom eresze szent hely, alatta nyugodtan pihenhet az ember, semmiféle megrontásnak kitéve nincs. A templom ereszében semmiféle gonosz szellem nem lakik, mint általában hiszik a házak ereszeiről.

Alsófehérvármegye román egyházközségeiben még igen sok a fatemplom. Ezek ki vannak mutatva részletesen az illető egyházak sematizmusában. A fatemplomok száma, azonban napról-napra apad s növekedik a szép, csinnal épített kőtemplomoké. Legszébb a balázsfalvi gör. kath. katedrális templom. A havasi községekben, mint Zalatnán, Abrudbányán stb. szép nagy templomokat lehet látni.

A szent képeket az egyházközségek egyes piktoroktól szerzik be. Vannak naturalista, sokszor egészen paraszt festők, a kik útmenti feszületeket, fali- néhol oltárképeket vállalnak el; a szegényebb templomok számára ezektől szerzik be a megkívántató képeket, ezekkel végeztetik a templom festését is. Az oltár fa-faragványát is egyes ügyes román iparosok állítják elő. — A nép szükségletét szent

képek tekintetében a *mikolaiak* (Nicula, bucsújáró hely Szolnok-Dobokamegyében, Szamosújvár mellett) fedezik, a kinnél az üvegfestészet nagyon elterjedt. Kis négyszög alakú színes képek ezek, a melyekben ugyan sem művészet, sem izlés nincs, de a melyek a nép igényeit kielégítik, mert olcsók, szent helyről valók s megbízható román termékek. Egy-egy ilyen képnek az ára 15—30 kr. A mikolaiak (iconari, képárusok) bejárják az országot, házalnak s meglehetősen jövedelmet biztosítanak ez iparágak.

Így házalnak a papi öltönyökkel is (faloane). A házalók (falonari) bejárják az országot, régebben egész Romániát, s igen jó üzletet csinálnak. Portékáikat többnyire hitelbe adják, csak a gazdagabb temp'omok vásárolnak készpénzen.

A románság vallásos, istenfélő nép. A templomot rendesen járja, imádkozik. Elkárhozott és mélyen megromlottnak tartják azt, a ki legalább nagyobb ünnepek alkalmával nem megy a templomba. Vallásához, egyházához, templomához való ragaszkodása példányszerű. A román egyházak hívei nem cserélnek vallást. A múltban a nép hitébe különféle befolyások következtében sok eretnek elemet vett fel; a bagomilok, a paulinusok tanai erős hatást gyakoroltak rá; Erdélyben a protestáns fejedelmek alatt a 17-ik század végeig, a mikor a Rómával való uniózás megkezdődött, ez a nép hitben és egyházszervezetben részben kálvinista volt,¹ de ő azt a sok idegen hitbeli elemet a maga ősi hitvilágával oly szerencsésen olvasztotta össze, hogy az által magába, egyházába forrasztotta mindig a népet, a melytől egyes tanokat átvett, hogy az idővel, görög ritusu és román nyelvű lett, s a román egyházba és néptestbe olvadt be. Így pusztult el a magyarság is, s a kálvinista vallás is több helyt Erdélyben, — lett mindkettőből román.

Megtörténik, hogy a görög keleti egyházhoz tartozó hívő átmegy a görög katolikus egyházba és viszont; néha egész községek változtatnak ilyképpen egyházat, de arra nem igen akad példa, s a vallások szabadgyakorlata mellett fehér holló számba megy, hogy egy-egy román ember protestáns vallásúvá legyen. Az ilyent a nép *págán*-nak (pogány) nevezi.

¹ Lásd: Dr. *Grana Sándor*: *Institutiunile calvinești în biserica românească din Árdeal* (Kálvinista intézmények az erdélyi román egyházban). 460. l.

Új Örményország.

(Második és befejező közlemény.)

Sajnos, hogy Új-Örményország földrajzi egységének módjára, nem sikerül az örményeket magukat illetőleg, sem azok anthropologiai s ethnographiai egységét, sem népesedési nagyobb tömörüléseket őshazájukban vagy másutt kimutatni. Némelyek szerint sok bennük a szemita vér, bár nyelvük után ítélve az iráni (perzsa) népesaláddhoz lennének sorozandók. Török-Örményországban, Kurdisztán s Kis-Ázsia területén szétszórva találjuk őket — a többi lakosság közt elvegyülve majdnem mindenütt. — A török szálmékből (közigazgatási évkönyvekből) vett adatok ugyan nagyjából megbízhatatlanok, de miután nagyobb területekről (vilajetekről) de sőt még kisebbekről (szándásokról, kazákról) sem rendelkezünk más megbízhatóbbakkal, meg kell bennük egy kis módosítással nyugodnunk, a mint ezt a legtöbb konzul s *Cuinet*-nek ázsiai Törökországot tárgyazó nagy 4 kötetes statisztikai munkája nyomán *Selenoy* vezérőrnagy, a csász. orosz földrajzi társaság kaukáziai osztályának alelnöke tette, utóbbi után meg *Supan* teszi a Petermann-léle közlemények 1896. januári füzetében. *Supan* szerint *Trotter* angol őrnagy erzerumi katonai megbízott és konzul 1880-ban, a török közigazgatás hivatalos adatai alapján, az Oroszországgal határos vagy attól nem távol fekvő 9 vilajetben (Erzerum, Ván, Memuret-ul-Aziz, Diarbékir, Szivász, Trapezunt, Aleppo és Adana) az összes lakosság számát 4.629,525-re tevő. Ezek között volt mohammedán 3.619,875 (azaz 78%) s örmény 726,750 (16%), görög, nesztorianus meg más keresztény 283,000 (6%). *Trotter* ezen összegek mindenikéhez, eshetőleg hibaigazításul 25%-ot csatol s így kapunk 5.786,250 összes lakosság közül 4.523,750 mohammedánt, 908,750 örményt s 357,350 másféle keresztényt; a százaléki arányok maradnak. *Cuinet* ugyanezen vilajetekre nézve (a trapezunti vilajetet

illetőleg pedig *Hippius*) 1890-ben 5.924,175 lakosságot ad; ezek közül 4.453,250 (75%) mohammedán s 838,175 (14%) örmény; görög, nesztoriánus s más fajta keresztény 632,750 (11%). Cuinet is 3%-ot csatol a hivatalos adatokhoz. Trotter a 25% hozzáadását azért tartá szükségesnek, mert a mohammedánok közül egy bizonyos szám a sorozás elől, a keresztények közül pedig a bedel vagy helyettesítési díj elől menekül, s ezeknek száma a 20—25%-ot megüli. Cuinet az 1886-iki népszámlálás adataihoz egészen önkényesen, a priori 10%-ot csatolt; számai a Trotter-éivel mégis megegyeznek — a különbség csak 3%. Az 1886-iki népszámlálás alkalmával nemzeti-ségi és vallás szerint való osztályozás nem történt s Cuinet ezt mégis megtette az 1880-iki adatok alapján olykép, hogy a főszeghez 28%-ot csatolt a 9 vilajetben s azon kívül még a mohammedánok számából 3%-ot, az örményekéből pedig 2%-át vonta le az összlakosságnak, míg a görögök s a többi keresztények összsámát ugyancsak az összlakosság 5%-val szaporította. Valószínűen azért, mert saját útazásai közben vagy más az ellékben tapasztaltaktól ily irányban értesült és értesülhetett is, mint francia származású, a Konstantinápolyban lakó nemzetközi főhivatalnok és mint katolikus az összes katolikus missziók és papság révén, s a különböző nemzetbeli számos török hivatalnok és szíriai kereskedők útján főként Aleppo, Diarbekir és Adana vilajetekben. Cuinet az, a ki az örmények számát legkevesebbre teszi: 838,125 lérfira és nőre. A konstantinápolyi *örmény patriárkhátusnak* 1880-ról szóló általános táblázata az említett 9 vilajet helyett csak hetet: az erzerumit, vánit, memuret-ul-azizit, Diarbekirt, Szivászt, Aleppot — tehát Nagy- és Kis-Örményországot s az éjszaki Szíriát, az adanai (cili-ciai) s a trapezunti (pontusi) vilajetek nélkül veszi tekintetbe. Ezen táblázat szerint a mondott 7 vilajet összes lakossága 1880-ban: 1.831,250, ebből: 776,500 mohammedán és 780,750 örmény, másféle keresztény 274,000. Ugyanaz a 7 vilajet Trotter szerint (hivatalos török adatok 1880-ról + 25%): 4.247,000 összlakosság, 3.250,750 mohammedán, 805,750 örmény, 186,500 többi keresztény. Megint csak az a 7 vilajet Cuinet szerint (1890): az összes lakosság: 4.576,250, kik közül mohammedán: 3.461,000, örmény 705,000, más keresztény: 410,250. Nagy tehát a különbség az örmény patriárkhátus s a Cuinet meg a Trotter adatai között, különösen a mohammedá-

nokat illetőleg: az örmény patriarkhátus négyszerte kevesebb számát adja a mohammedánoknak. A hatalmak követői 1880-ban e különbséget szintén tetemesnek találták (écart énorme) s egyúttal a fényes kapu adatait visszaútasították. Miután azonban *falvak* szerint is adva van a török hivatalos adatokban a lélekszám, Supan szerint ki kell mondani, hogy az elől említett 9 vilajetben a mohammedánok száma az összes keresztény lakossághoz úgy aránylott, mint 3 vagy $3\frac{3}{4}$ az 1-hez. Az örmény patriarkhátus kimutatásában (tableau comparatif de la population mixte dans les six¹ vilayets) teljesen csakis a keresztény lakosság s e között is különösen az örmény van tekintetbe véve; a mohammedán lakosság pedig csak is a vegyes lakosságú falvakban. A megtelepedett örmény lakosságnak csupán eme részéről lehetett a patriarkhátusnak biztos tudomása. A megtelepült mohammedán lakosságot a vegyes lakosságú falvakban 396,500 mindkét nembelinek találták s hogy ezt a nekik is igen alacsonynak tetsző összeget álcázzák, 380 ezer nomádizáló mohammedánt vettek hozzá, pedig számukról a török kormánynak ép úgy alig lehetett valami biztos tudomása, mint az örmény patriarkhátusnak. Így hoztak aztán ki az örmények kevesebb mohammedánt, mint örményt, mit a hatalmak nekik eleinte — úgy látszik — el is hittek; így aztán az összlakosság száma is $2\frac{1}{2}$ -szer kevesebbet tett ki, mint a valóságban. Világos az a cél, mely a patriarkhátus előtt lebegett, mivel a táblázat a hatalmak összejegyzékéhez melléklet gyanánt volt rendelve s arra kellett szolgálnia, hogy az örményektől lakott tartományokban (a berlini traktátum LXI-ik cikkének értelmében) reformokat hozzanak be. E mellett a hatalmak idézett jegyzékében súlyt fektettek arra, hogy az említett tartományokban kiterjedt területeken túlsúlyban van a keresztény elem s hogy a reformok életbeléptetésénél különösen ezt a tényt kell szem előtt tartani; mi okból az örmény patriarkhátus általános táblázata az említett 6 vilajetre nézve kimutatni igyekezett, hogy

1. a keresztény lakosság $\frac{1}{3}$ -dal múlja felül a mohammedánt, hogy
2. az idézett terület örmény lakossága már magában $\frac{3}{4}$ -ét teszi ki az összes keresztény lakosságnak s hogy 3. ha a nomád mohammedán lakosságnak (a melyre a reformok nem lennének alkalmazhatók) 380,000-nyi fejszámát kirekesztjük, a megtelepedett muzulmán

¹ Ván és Bitlisz akkor még egyívé tartoztak.

lakosság száma csak 396,500-at tesz ki s ez esetben az örmény lakosság a mohammedan lakosság számát kétszeresen felülmúlja. Ellenben meg kell engednünk, hogy az örmény patriárkhátus legjobban tudhatja az örmények számát, hozzátéve, hogy a 780,750 örmény maximalis szám, mivel a patriárkhátusnak érdekében volt, hogy egy örményt se hagyjon ki. Azt is koncedálnunk kell, hogy e szám a más forrásokból eredőkkel, a 7 vilajetet illetőleg megegyez. Trotter 1880-ban 25% ráadással 805,750 örményt számít. Cuinet 1890-ben 705 ezeret, utóbbi számhoz illik a különbözetet (a patriárkhátus számítása s a Cuinet-é közt 75 és $\frac{3}{4}$ ezerben) hozzáadni. Cuinetnél a 9 vilajetre nézve is (Trapezuntot, hol igen kevés az örmény s Adanát is oda számítva) jogosult a $75\frac{3}{4}$ ezer örmény hozzáadása, a mikor is *a 9 vilajetre nézve 838,125 meg 75,750, összesen 913,875 örményt kapunk*, a mely számban, mint hozzávetőleges *maximumban* megnyugodhatunk. Ily módon a többször említett 9 vilajetre nézve a következő táblázatot kapjuk Cuinet szerint 1890-ből: Az összes lakosság száma: 5.924,125 meg 75750 ráadás, összesen: 5.999,750, ebből 4.453,250 (74,3%) mohammedán, 838,125 meg 75,750 összesen 913,750 (15,1%) örmény, görög és más keresztény (nesztoriánus, chaldeus, jákobita és sziriai) van 632 és $\frac{3}{4}$ ezer (10,6%). Ebből látható, hogy a 9 vilajet területén az *örmények a lakosságnak nem egészen $\frac{1}{6}$ -át teszik s hogy a mohammedánok ötszörte annyian vannak, mint ők* Az említett terület egyes részeiben megvan ugyan az a többség, melyet a patriárkhátus s a hatalmak követői hangoztatnak és pedig azon 5 vilajetnek (Erzerum, Bitlisz, Ván, Memuret-ul-aziz, Diarbekir) egyes kerületeiben, melyek hajdan Nagy-Örményországot tevék ki, — s a hová a 9 vilajet örmény lakosságának $\frac{2}{3}$ -da összeszorult. Ez 5 vilajetben az örmények százaléka felhág az 1880-iki hivatalos adatok szerint (s Trotteréi szerint is 25% hozzáadással) 24% ra; Cuinet szerint 1890-ből 20%-ra s $75\frac{3}{4}$ ezer hozzáadással: 22%-ra. Mind ezen hozzáadásokkal se tudjuk 24%-nál többre felcsavarni az örmény lakosság számát; az még ezen az örményektől legsűrűbben lakott 5 vilajetben is csak $\frac{1}{4}$ -ét teszi ki az összlakosságnak s úgy viszonylik a mohammedán lakossághoz, mint 1 a 3 hoz. Ezen 5 vilajet területén csupán csak Ván-kormányzóságnak váni szandsákában s utóbbinak 5 kerületében (kaza) — melyek mind a váni tó körül

feküsznek — találjuk az örményeket túlsúlyban. Ezen kerületek: 1. a *mükküsi*: 12725 összes lakosságból 4125 mohammedánnal: 8500 (67%) örménynyel; 2. az *árdsisi*: 14750 összes lakosságból 5250 mohammedánnal s 9500 (64%) örménynyel; 3 az *adildsevázi*: 12725 összes lakosságból 4500 mohammedánnal és 8125 (64%) örménynyel; 4. *Kartskián* 55% s 5. *Bergri* 54% örménynyel.¹ Mindent összevéve őshazájukban a *Váni-tó-körül* s Kis-Ázsiában a ciliciai Taurosz és az Antitaurosz egybetalálkozásánál, azok alatt délnek *Kozán*-ban laktak nagyobb számmal. A számításba vett 10 vilájetnek összes lakossága 6.898,000; ezek közül 5.160,000 (tehát 74,8%) mohammedán, 939,000 (13,6%) örmény s 674,000 (9,8) más keresztény. Ha ehhez vesszük még a nyugati kis-

¹ A *Griasnow* által közölt török hivatalos és a *Koliubakin*-féle, valamint az örmény lelkészségtől egybeállított falájegyzékekben és a *Kámszáránakán* volt váni orosz konzul által közzétett kerek számok szerint, többségben volnának még ugyanannak az alkormányzóságnak két megyéjében: a *hevásiban* (55%) s a *sitáki*-ban (50%), sőt ezen kívül a *bitliszi* kormányzóság *musi* szandsákának két kazájában: a *bulánukiban* (67%) s a *musi*-ban (62%) is. Mind e 9 kazának összesen 19190 km.² területén: 282705 összes lakosság közül 96500 (34²/₃%) a mohammedán és 185125 (65%) az örmény. Ha összegezzük, úgy fogjuk találni, hogy az elébb említett 9 vilájetnek 44800 km.² területén, a mohammedánok létszáma úgy viszonylik az örményekéhez; mint 5 az 1-hez; a később említett öt vilájet 204000 km.² területén mint 4 az 1-hez; az utoljára megbeszélte 9 kaza 18190 km.² területén mint 1 a 2-höz. Tehát az említett 9 vilájetben sehoh sincsenek túlsúlyban az örmények, a 9 vilájet 25 szandsáka közül csupán csak kettőben (a Vániiban és a Musiban) s a 159 kazaa közül csak 9-ben. Nincs egyetlen kormányzóság sem, hol többségben volnának; csupán csak a *Váni* alkormányzóság az, hol számuk a többi lakosságnak (mohammedán, más keresztény és zsidó) felét megüti s csak kettő: a *musi* (44,8) és *Kozáni* (46,8) hol 40-en felül álló s az 50-hez közel járó százalékot mutatnak. 30 vagy annál kevéssel nagyobb százalékban élnek a bitliszi alkormányzóságban s a bitliszi vilájetben (33,3), 20 százalékban s kevéssel azon felül találhatók Erzerum vilájetben (20,3); Erzerum (22,6) és Bájá-zid (20,0) szandsákokban; a bitliszi vilájet Szeert szandsákában 29,9, tehát majdnem 30%. A diarbekiri szandsákban 22,5 s a karahisszár-sarkiban 23,4. Adana-vilájetben magában 24,1, Dsobel-i-bereket s Adana-szandsákokban együttesen 29% s a Kájszerii szandsákban 23,1. Mindezen vilájetek és szandsákok, egymástól igen messzire szétszórtaan feksüsznek s a tulajdonképi Örményország-hoz alig tartozott közülök egy-kettő. Az egyes megyéket (kazaa) már fentebb vizsgálat alá vettük s ezek közül egy-kettőben többségben találtuk az örményeket.

ázsiai vilajeteket (összesen 8) és Krétát — a hol örmények itt ott nagyobb számban előfordulnak —, azt találjuk, hogy 13.241,000 lakos közül 10.030,000 mohammedán (75,7%), — 1.114,000 örmény (8,7%) és 1.818,000 (13,7) másféle keresztény. — Orosz-Örményországban (*Transzkaukáziában*) csupán egy kormányzóságban, az *erivániban* vannak némi túlsúlyban (56%). Eriván, Ösörményországnak e része még e század elején (1813-ig) Persiához tartozott, a hogy Persiában maradt vissza az Ararát déli és délkeleti környéke (Azerbeidsán), mely valaha szintén Ösárménia része volt.

Transzkaukáziának lakossági számát és számarányát illetőleg megbízható adataink vannak; sokkal megbízhatóbbak, mint a többnyire csak hozzávetőleges török-ázsiaiak. Az erivánin kívül még egy kormányzóságban, az *elizabetpoliban* vannak egy kissé többen (34,4%-ban) az örmények; aztán *Tiflisz* kormányzóságban (24,2%), melynek akhalkalaki kerületébe az 1829-iki orosz-török háború után telepedtek meg és *Karsz* vidékén (21,3); a többi kormányzóságokban és kerületekben, Dágesztán vidékén, a 10, sőt némely helyt még az 1%-ot sem érik el. Transzkaukáziának 4.782,458 lakossága között: 958,371 = 20% az *örmény*. Tehát több, mint török Örményországban és kevesebb, mint Kis-Ázsiában, Kurdisztánban és Árméniában együtt véve. Dághesztánban és Kutaiszban alig van örmény s a többi 5 kormányzóságban található számát együtt véve felülmúlja Eriván. Itt Transzkaukáziában még azt is megtudhatjuk, hogy mily arányban áll a falusi örmény lakosság a városihoz; öt kerületben abszolút túlsúlyban vannak az örmények és pedig az Erivánhoz tartozó *Alexandropoliban* (91%), a Tifliszhez tartozó *Akhalkalakiban* (71%) s megint az Erivánihoz tartozó *Új-Bájazidiban* s az *Ecsmiádziniban* (64%). Utóbbi kerületben s így orosz földön székel az összes gregoriánus örmények főpatriárkhája, a katolikosz. Az elizabetpoli kormányzósághoz tartozó *szüszai* kerületben szintén 58%-ban találhatók.¹ Úgy találjuk, hogy orosz Trauszkaukáziában

¹ A többi kerületeket, hol 50-nél kevesebb és 40-nél több, vagy 30-on felül lévő százalékban laknak, itt mind elé nem sorolhatom. Transzkaukázia városaiban még több örmény lakik, mint a vidéken, különösen a tífiszi kormányzóság városaiban: Achalkalakiban magában 95%, Telárban 82%, Achalczichban 65%, Dusetben 58%, Szignálh-ban 55%, Tifliszben 48%. Az eriváni kormányzóságban Új-Bajazid, Alexandropol (Gümürü) s Eriván városokban: 99,95 és 48%-ban találhatók. Az újon szerzett karsi tartományban Oltu város-

kisebb területen aránylag több az örmény, mint ázsiai Törökország megfelelő részeiben s hozzátehetjük *Palgrave* után, ki ezt már 1855-ben megfigyelte, hogy török Örményország mindenik orosz török háború után — hova-tovább mindinkább átváltozott Turkesztánna a mohammedán bevándorlás s az örmény kivándorlás következtében. Az Urumiai-tó környékéről is már e század elejétől fogva egyre pusztultak az ottani igen szorgalmas földmivelő örmények.

Ide csatolom még *Cuinet* (1887) után néhány örmény-kurd-országi s kis-ázsiai meg szíriai város lakos-számát az örményekéhez viszonyítva :

Vilajet	Város	Összes lakosság	Török	Kurd	Moham-medán	Örmény	Más-nemű keresztény
I. Erzerum....	Erzerum ...	38906	—	—	26564	10435	484
»	Erzingján ..	23000	—	—	15000	7509	200
II. Bitlisz	Bitlisz	38886	—	20800	20800	16286	1800
»	Mus	27003	—	14083	14083	12921	—
III. Ván	Ván	30000	—	—	16000	13500	—
IV. Diarbékir .	Diarbékir ..	35000	15000	4130	19130	10979	1912
»	Márdin	25000	10000	4000	14000	7230	1490
V. Memuret-ul-aziz	Khárpút ...	20000	—	—	12600	6947	—
»	Arabkir ...	20000	—	—	11000	9000	—
»	Égin	19000	—	—	11439	5761	—
»	Málattia ...	30000	22480	4000	26480	3120	—
VI. Szívász ...	Szívász	43122	—	—	32501	9089	1529
»	Ámászia ...	30000	—	—	20000	10000	—
»	Tokát	29890	—	—	18250	10450	750
VII. Trápézünt	Trápézünt .	35000	—	—	19500	6000	8200
VIII. Aleppo ..	Áleppo	127149	—	—	97451	5550	16205
»	Aintáb	43150	—	—	30486	4640	7167
»	Ántákie ...	23550	—	—	16000	3784	3500
»	Márás	52000	12412	16104	30516	6008	13626
IX. Adana ...	Adana	45000	—	—	30000	12575	—
X. Angora ...	Angora	27825	—	—	17992	7855	1565
»	Kájszarie...	72000	—	—	45000	9600	14400

kában 68%, Karsban magában 63% az örmény; természetesen a török kivándorlások folytán a legutóbbi orosz-török háború után. Ugyanitt, Kágizmán városban ugyanabból az okból 50%-nál több az örmény. Elizabetpol kormányzóságban Szúsza és Elizabetpol városokban szintén nagyobb számmal (57 és 47%) található. Baku kormányzóságban Baku kereskedő városnak 25% körül van örménye; Gokcsáj m.-városnak szintén 29%. A kutaiszi kormányzóságban Bamtumban 23% s Ártvin m.-városban 76% örmény lakik. Mindkét kormányzóság

Végezetül, hogy a legújabb Örményországból is álljon itten valami: A londoni angol-örmény társaság kimutatása szerint («The case of the Armenians»), nemkülönbén két francia kötetkének¹ tanuskodása nyomán: Ázsiai-Törökország kisázsiai, örmény-kurdisztáni, szíriai vilajetjeinek majdnem minden városában és vidékén, a hol az örmények kissé sűrűbben laktak, két év alatt tervszerűen irtották az örmény férfi lakosságot s az örmény összes lakosságot kivándorlásra vagy a mohammedán hitre áttérésre kényszerítik. Szasszúntól kezdve Konstantinápolyon, Trapezuntton, Erzerumon keresztül le Zejtunig és Urfáig összesen 100,000-re tehető, ha nem többre, az örmény lakosságnak számbeli fogyatkozása és pedig lehet mondani, hogy a városi örmény lakosság $\frac{1}{3}$ -át leöldösték és kivándorlásra kényszerítették, míg a falusi örményeknek $\frac{2}{3}$ -da elpusztult, kivándorolt, vagy mohammedánná lett.

*

Én az örmény felföldre először 1877 szeptember 21. készületlenül és tudatlanul hatoltam be, jóformán térkép és könyvek nélkül, mint aféle professionatus utazó, a török kormány által a háború tartamára szerződötett katona-orvos. A legkevésbé sem tudtam, hogy mi áll előttem és mi vár reám; a mi csekélyke információt itthon és főként Trapezuntban nyertem, az annyiban állott, hogy Erzerumban nagy hidegek járnak, jó lesz az ellen védekezni s hogy említett városban a lakásviszonyok nem valami különösek. Az élelmezés iránt — útközben Trapezuntból Erzerumba — legjobb lesz rizs, vaj, kávé, tea, cukor stb. magammal vitelével gondoskodni. Erzerumban jelenleg ezek meg ezek az európaiak tartózkodnak. A Trapezuntból Erzerumba vivő kitűnő minőségű út felől inkább kaptam felvilágosítást először egy orvostól, ki annak építése alatt ott működött; aztán az egyes állomásokat is feldiktálták s az akkori o.-magyar konzulnál, Kviatkowski lovagnál kis a régi s az újabb Örményországnak határán kívül fekszik; még kijebb esik a Csiszkaukáziában fekvő Mozdok város a maga 30% örményével, u. sz. az örményekben gazdag Kizliár kereskedő város.

¹ «Martyrologe Armenien. Tableau officiel des massacres d'Arménie, dressé après enquêtes par les six ambassades de Constantinople. Paris, au bureau des oeuvres d'Orient. Rue du Rêgard 20»; és «Les Massacres d'Arménie. Témoignages des victimes. Paris, Edition du Mercure de France.»

lérkép másolatot is készíthettem. Furgon-nal¹ — négykerekű magas ernyős szekérben, utazhattam volna kollegáim társaságában; de én mint aféle takarékoskodni akaró maradó párti, a legkellemetlenebb, mert legszegényesebb utazási módot választottam s egyedül egy váni örmény-kereskedőnek a társaságában egy rossz gebének a hátára jó magasra rakott holmi tetején igyekeztem nap-nap után 6—8 órán keresztül kötőlék és istrángból készült kengyel forma hurok segélyével az egyensúlyt, — az állat minden lépésénél egyet előre és egyet hátra zökkenve — lentartani. --- A Lloyd hajón is Konstantinápolytól Trapezuntig (szept. 15-től — 18-ig), a Fekete-tengernek gyönyörű déli partvidéke előtt végig — Ineboli, Számszun, Ordu és Kerázunt tengerparti városok előtt — 16-án és 17-én rövidebb-hosszabb ideig megmegállva, de sehol ki nem szállva, Szinap (Sinope) és Tireboli előtt elhajózva — távcső, sőt egyszerű színházi láteső és magyarázó hiányában, nem élvezhettem s nem érthettem semmit.² S midőn aztán Trapezuntból be a pontusi hegylánczolatnak különben is elcsigázott állatjainkon neki indultunk, csak annyit tapasztaltam, hogy két nap buja növényzetű (azaleás és rhododendronos) hegyoldalak közt kanyargó úton, hol a lefelé zúhogó patak partján, hol attól távolabb s jó magasán lőltte folyton hágtunk. A két nap alatt 12—14 órányi lépésben tett útát értve, egy órára 5 km.-t számítva, összesen 60—70 km.-t haladtunk hegynek fel. Első nap, mint ez Ázsiában rendesen szokás — e miatt is, meg a miatt s főként azért mert a lóhajesárok oly nehezen válnak meg a várostól, kivált ha valami hosszabb útra indulnak — későn indultunk, még *Dsevizlik*-ig (Diósad) sem juthattunk s a *Deirmen dere*- (malom-völgy)-beli jó útra is csak 3—4 órai út után értünk ki a pontusi hegyláncz aljába. A tulajdonképi hágó csak másnap kezdődött fel *Hámpszikőj*-ig a *Czígana*-tető aljában, — szept.

¹ A 80-as évek vége felé már a mennyi amerikai misszionárius mind furgonon (a cserkeszek ernyős és kisebb fajta négykerekű szekerein) utazott ide s tova a kikötő (Számszun) s állomási helyük között. Azelőtt csak a francia konzul tevő ezt, kinek a legkevésbé sem irigyeltem sorsát.

² 1880. márcz. 6-án reggeli 6 óraker másodszer hajóztam be a Bosporusba s két óra múlva abból ki a Fekete-tengerbe, 7-én reggel Ineboli este Sinope, 8-án Számszun s 9-én — a mely nap Trapezunt elé meg is érkezünk — Kerázunt előtt állottunk meg.

23-án. Az út eleinte éger- és fenyő-erdők közt, később mind pusztább hegyháton vitt hosszan kigyózva fel a tetőig. A másoldali lejtőn egy darabig mellékútakat használtunk. Cziganakőj nevű falúnál déli pihenőre megálltunk, d. u. megint hágtunk, míg aztán a hegyek közül egy kissé ki nem értünk s a Gümeskháne és Ardasa előtt k.-ról ny. nak folyó *Karsutcsájjal* szemközt nem találkoztunk. Szept. 24-én Bderappas-ából (Czigana és Ardasa közt) elindulván, folyton az említett folyam partján haladtunk felfelé s Ardasában megállás nélkül — a *gümeskhánai* gyümölcsös völgybe ereszkedtünk alá. Megjegyzem, hogy *Hámpszikőj* után minden kopár volt, úgyszintén Gümeskháne után is. *Gümeskháne* (ezüst khán) várost, mely a trapezunt-erzerumi úttól jobbra fenn a magasban egy tölcészerű völgy körül építve fekszik — érintetlen hagytuk s egy az út melletti khánban háltunk meg. Gümeskhaneból szept. 25-én napfelkelte előtt indultunk el, s Tekke előtt meg nem állván Cseliahánban háltunk meg, a honnan szept. 26-án reggel jókor elindulván *Balachor* előtt pihenőt tartottunk, aztán tovább haladva Bajburton 2 órával innen Barsahanba tértünk éjjeli szállásra. Szept. 27-én hajnalhasadta előtt elindulva, megint pusztá tájon haladtunk s 3 óra alatt elértük *Bajburt* várost, de azt elkerültük s az országúton a Csorok partján, melylyel még Bajburt előtt találkoztunk volt — megálltunk. Gyönyörű szép sziklás bemenet tárult elénk az útunkban ért második magas hegység, a *Kopdag* alá, melyet másnap szept. 28-án kellett megmászunk, míg az elindulásunktól számított 10-ik napon az erzerumi síkra ereszkedtünk alá. *Askalán* meg a várostól 3 óra távolságra ny.-nak fekvő *Ilidsán* (tűrdőhely) keresztül, a sík délkeleti szögletéig megint lassú hágóban felhaladva, a teméntelen sírkerttől környezett s jól megerősített Erzerumba érkeztünk s ott a város közepén egy khánban megszálltunk.¹

Erzerumba érkeztünk, szept. 30-án, Ramazán-böjthónap s

¹ A Trapezunt és Erzerum közötti egyes állomásoknak egymástóli távolsága (angol mérföldekben) s a megmászott hegyeknek magassága Norman szerint (Armenia and the campaign of 1877. London 1878) a következő: 1. Trapezunttól Dsevizlikig — 18 mértf. 2. Dsevizliktól Hámpszikőjig 16 mértf. 3. Hámpszikőjtől Ziganaig 24 mértf. (Zigana magassága 5200 láb); 4. Zigana-tól Gümeskháneig 27 mértf. 5. Gümeskhane-tól Khadrakig 27 mértf. Kopdag magassága 8000 l., Erzerumi síké 6150.

éjjelente hegyen-völgyön lakodalom volt; hahotázó vig kedv uralkodott mindenütt, miután a muszkákat nemrég a határon túl visszaverték. Nappal a hivatalok, polgáriak úgy mint katonaiak, mind zárva voltak, a központi kórházi (merkesz khasztákháne) gyűlésterem üres s nekünk csak este lehetett dolgainkat — sok czipó- és csizma-lehúzás és oknélküli hajlongás után — elvégezni, a mikor is úgy miként Konstantinápolyban én tolmácsoltam franczia nyelven. Kettőnkét: egy hallei poroszt s engemet Karszba rendeltek, más kettőnkét: egy müncheni hájort s egy erdélyi száaszt Vánba s ötödik útitársamat, mint legidősebbet, helybeli szolgálatra az Idadie nevű közép-iskolából átalakított kórházba. Megjegyzem, hogy négyünk közül csak is egy — a müncheni — jutott el s az is csak a háboru után rendeltetési helyére.

Pár heti időzés után Erzerumból okt. 14-én a Karszi kapún — persze megint későn — kiindultunk s első nap a *devebojuni* apró hegyláncz dombjai közt tévedtünk el, mig szerencsére *Uzun-Achmetre* bukkantunk, hol egy kis erőszakoskodással meghálaltunk. Másnap a defiléből kijutva, *Kurudsu* nevű falun át siettünk a *Passzini-sík* é.-k.-i egyik zúgában fekvő *Hasszánkáléba*, mely városka a karszi úton tulajdonkép az első állomás (6—7 ó.); itt éjjelre megszálltunk s 3-ik nap *Köpri-kőj* (hid-falu) után — hol az *Araxesen* keresztül hid vezet a váni és bájázidi útra — a karszi úttól eltértünk é-nak s Khorasszan helyett (mely a tulajdonképeni második napi statio lett volna) *Azap* ban háltunk. Mindez a lóhajcsárnak vonogatózása miatt, ki nem akart velünk tovább menni s a ki rákövetkező nap *Zevinben* (a meddig 1878 után az új orosz határ addigi török földbe behatolt), a falu nagyjával, aprajával együtt — az aladsadaghi, a törökökre nézve szerencsétlenül kiűtött ütközet hírére, a muszkák elől menekülve — ott hagyott minket lovaival, társam nyergét is magával vive — a faképnél. Én innen holmimat hátamra szedve, egyesegyedül siettem Karsz felé gyalog, csepegő esőben előre s estére (az új orosz török határon belől eső) *Jeni-kőj* elé (tehát a mostani Transkaukaziába) egy cserjésbe értem s ott a szabadban, táskámat fejem alá téve, s aztán egy török molla által élesztett tűz köré fiaival együtt guggolva, azt nedves galyakkal az esőtől védetlen, felváltva élesztve — az éjet kihúztam valahogy. Innen aztán —

miután másnap (okt. 19-én) az Aladsadagnál szétvert török sereg maradványaival megnépesült az út, egy csecsencz lován tértem vissza 3 nap alatt Erzerumba. — A táj Erzerumtól az új orosz határig kopár, pusztá, fekete-szürke, szintelen. — Azelőtt sohase láttam volt bomló-félben levő sereg visszavonulását; most igen. Szegény Cserkesz-Mussza-Pasát, — a későbbi erzerumi hadosztály-parancsnokát s még később (1882) a kurd Obeidulla sejh elfogóját — Köpri-köjben találtam egy háztetőn ülve, a mint a sereg romjait mezei rendőrség és idegen tiszték segélyével egybetömöríteni igyekezett, a mi neki 4000 ember erejéig sikerült is Hasszankaléban Galantai dr. honfitársat, — a ki Karsz felé útaztunkkor egy héttel ezelőtt oly vig-kedvű és bizalommal telt volt, — rémitően megijedve találtam; az előttem megérkezett francia Temps-korrespondens Ms. Aimé folyton ismétlé neki „les tures sont f...s Ms., les tures sont f...s”.¹ A rá következő éjjel megérkezett Daily-News levelező Mr. O'Donovan elmondá, hogy szerencsés volt lovaival Mukhtár pasának, a 12 hegyi ágyúval s csekély kíséretteli menekülésnél segélyére lehetni. Az ismeretséget ez urakkal Erzerumba való visszatértem után az egész ostromzárolás alatt folytattam s tőlük sokat tanultam, kivált O'Donovantól, a ki kitünően volt értesülve s meglepően hű haditérképi vázlatokat küldött be gazdájának — már akkor t. i. a mikor nem volt földrészeg. — Erzerumban 1877. okt. 22-étől 1878. márczius 12-ig bezárólag sokat tapasztaltam és sokan mentem keresztül úgy, mint legtöbb kollegám; csak ép annyit nyertem az ostromzár alatti támadások (nov. 9., 12., 15.) előtt, alatt és után a távolról hallott puskaropogás és ágyúdörgés által okozott apprehensiók miatt kiállott felelmek s a személyesen 40 fekvő kollegával együtt kitapasztalt borzasztó typhus járvány (kezdődött 1877. decz. közepe táján s szűnt kissé 1878. febr. elején) után, hogy életben maradtam s nem pusztultam el Erzerumban, mint 7 kollega közül 2 velem-jött: az erdélyi szász és a hallei porosz. A faszükség miatt én is szenvedtem, a mikor is a régibb házából naponta 10 et 12-öt bontottak le fájuk kedvéért.² A devebojuni (nov.

¹ Azt hiszem, hogy ezt most 20 év múlva inkább lehetne mondani.

² Mint egy nem rég hazatért kollega Petermann közleményeinek m. évi utolsó füzetjében írja, most Erzerumban, hol nagy a nyomorúság s kevés a kereset, az iszonyú büzös-szagú tezeggel (tözeggel) fűtenek. Mi már 20 évvel ezelőtt megbeszéltük, hogy Erzerum a *Szoganli-dag* elvesztését meg fogja sinyleni, mi be is következett.

4-iki) a törökök részéről elvesztett ütközet csak annyiban érdekelt, hogy egy második debandadeot láttam Erzerum utczáin, a mely még szomorúbb volt, s hogy az ambulance-szal nem minket, hanem az angol orvosokat küldték ki, azokat jobb mészárosoknak tartották, mit később a szegény török katonák kárára a Paszturmadsi-khánban a Staffordhouse-Comity számlájára mintaszerűen berendezett szép kórházukban — busásan be is igazoltak; — operálván minden szabály nélkül derűre-borúra úgy, a hogy nekik jött. — A támadások, inkább meglepetések alatt és közvetlen után sebesülteket is kaptunk már mi is benn a városban egyes khánokból jól-rosszul hevenyészett kórházakban (a typhusz-járvány tetőpontján 24 ilyen khán volt átalakítva, összesen 4000 beteggel). Szegények! még a nehezebben sebesültek is gyalog vánszorogtak kórházunkig (Jenikhán), maguk után hosszú vényomot hagyva Csakis a központi kórházba (Merkesz), szállították katonai betegszállító kocsikon a sebesült főbb és alantasabb tiszteteket s az Idadiebe (középiskolából átalakított kórház, a melyhez később, a Jenikhánnak az angol s még később a dán orvosok részére történt átadása után, én is kerültem) a reménytelenül sebesülteket, — fejbe lőtteket — kiket eszméletlen állapotban szállítottak oda meghalni. — Az oroszok zöme okt. 29-én érkezett Hasszánkale meglepése után a devebojuni *Feizi-pasa* (Kollmann vagy Kohlmann, magyar menekült, 52. ezredbeli százados, később honvéd őrnagy s Moga seregének tábornoki feje¹⁾ által erődített állás elé, míg egy részük Kurudsuban maradt. Összesen lehetnek vagy 30,000-en. Nov. 4-én reggel 10 órakor támadták meg a devebojuni állást, azt némileg megkerülvén, aztán délután jobbról. A törökök — kik valami 17,000-en voltak — nem álltak helyt s lett megint rendetlen visszavonulás, közvetlen a karszi kapu előtti fortba s a város többi erődítéseibe (tabia). Az útakon eldobálták töltény-tartóikat, lőszerkészletüket és sátraikat elveszték. Az nap esett az első hó. Az utczák nov. 5-én és 6-án telve voltak bomlott katonasággal, mely a kenyeres boltokat ostromlá. Parlamentair jött a városba az oroszoktól. Az Iszmail-Kurd-Pasával egyesült Muktár-pasa — kihez nov. 15-én az Azizie erőd alatt fekvő tüzérlaktanyába (topesi kislá)

¹ L. *Gracza* Gy. Szabadságharcz története II. k., 266. l. Moga tbnok. jelentését s 269. l. a Képviselőház határozatát a sukorói győzelem hírére.

O'Donovan társaságában kilovagoltam — Konstantinápolyból várta az engedélyt a feladásra; de később a legrosszabb és legváratlannabb időben — hajnal előtt, esti 7 és 8 óra közt, éjféli utáni 3 óra után — ismételten megkísérelt támadások szerencsés visszaverése után meggondolkozott s a muszkák sem igen erőszakolták a dolgot, maguk is roppantúl szenvedvén a typhus-járvány miatt. Csupán csak körülzárva tartottak s így ért a török új év első és második napja, — decz. 17. és 18-ka — amikor már kollegáim egyrésze nagy betegen feküdt; a beteg katonák is erősen haltak, napjában 100. — 1878. febr. 3-ra — miután a fegyverszüneti és átadási tárgyalások sikerre nem vezettek — újból támadást vártunk; ekkorra már a városi török tényleges haderő 8—10,000-re apadt, úgy a hagymáz és vérhasjárvány, mint a *palántökeni* szerencsétlen *diversio* miatt. Ugyanaznap délutánján 8 orosz katona jött a városba, köztük 1 őrnagy, szép szálas derék emberek, 30 török lovas kíséretében; ezek békehírt hoztak. Febr. 5-én már hírek szállingóztak a város átadásáról; az örmények alig várták az orosz szabadítókat¹, a városban járt orosz katonák meleg fogadtatásra találtak az örmény házakban. Febr. 8-án még meglehetősen kemény hideg volt s az utcák telvék lábnyi magas el nem takarított hóval, a Palántöken persze még hóval takart. Febr. 10-re a háztetőkről való letakarítás folytán magasra tornyosul a hó; ekkor s 11-én még semmi biztost sem tudtunk a város sorsa felől, némelyek szerint két hét múlva benn lesznek a muszkák. Febr. 12-én megint havaz, semerre sem szabad az út, még Ilidsa felé se; mindennap oroszok járnak benn a városban, hol egyért, hol másért. Febr. 11-én két török ezredet, kik a Palántökenen át akartak kelni, elfoglalt az oroszok s fegyver nélkül küldték vissza; ugyanerre a napra várták az orosz betegeket. 14-én megint orosz katonák jártak benn bevásárolni, 15-én a törökök ágyúikat és egyéb löszereiket szállítják el a tábiákról (erődítményekről). 16-án az volt a hír, hogy 31,000 (?) orosz fog bevonulni; a törökök megkezdték a kivonulást s folytatták 21-ig. Azalatt orosz törzsorvosok veszik számba a kórházakban az ágyakat s febr. 22-re a borzasztóan kártyázó és részeges orosz tisztek megtöltik a kávéházakat; *Heymann* tábornok alatt

¹ Most 20 év múlva valószínűleg megkapják őket.

20 zászlóalj vonúlt be Hasszánkáléból s Devebojun környékéből. A rendes gyalogság francia sipkát hord, a többi a rettegett cserkesz és csecsensz. Utóbbiak febr. 24-én garázdálkodnak az utcákon, febr. 26-án megint egy orosz lőtörzsorvos (General Dr. Schultz) látogatta meg kórházunkat. Febr. 27-re újból hó hullott; dán orvosok érkeztek. Márcz. 1-én egy ezred orosz katona elment, egészen más katonaság jött állandó helyőrségül. *Lorisz-Melikoff* tábornok is meglátogatta kórházunkat, az Idadiet. Márcz. 6-áig mindinkább tisztult az idő; bár meglehetősen fagyos hideg volt, de legalább hó nem esett s szél nem fujt, később lágyult is az idő, majdnem tavaszias lett. Az utcákról a hó logyott, úgyszintén a várost körülvevő tetőkről. Márcz. 7. és 8-án örmény ünnep volt Orosz térparancsnok *Sesemann* tbnok volt, kihez folyamodtam kibocsájtási engedélyért; *Oicsokoff* volt a polgári kormányzó. Az oroszok Erzerumot még sem kapták meg: a Szogánli-hegynél lett az új határ. Szegény örmények jól jártak a muszkabarátságukkal. 1878. márcz. 13-án elindultam Erzerumból Erzingjánba, mely utazásról, s a többiekről is egy más alkalommal írok.

BUTYKA DEZSŐ.

Báthory Zsigmond és Bethlen Gábor viszonya az oppel- ratibori hercezségekhez.

(Első közlemény.)

Ez a két sléziai hercezség ott az Oder partján, területre — egy szász krónikás szerint is — akkora sem, mint Erdély két vármegyéje, háromszor szerepel Erdély történetében: Izabella királyné és fia János Zsigmond idejében, aztán Báthory Zsigmond korában 1598-ban, szinte félszázaddal utóbb (a kik laktak is az oppelni kastélyban) és végül Bethlen alatt 1622-ben, a ki a nikolsburgi békével kapja, s haláláig használja — legalább czimöket. De e szereplés mindig gyászos volt és kellemetlen emlékü, mert valahányszor e közkeletűvé vált két név felszínre került, mindannyiszor Erdély önállósága és függetlensége forgott veszélyben. Valóságos *penzió-hercezségek* voltak ezek, mint *Szádeczky* Lajos megjegyzi rólok »Izabella és János Zsigmond Lengyelországban« című 1888-ban megjelent jeles művében; vagy még inkább: császári *csalétkek* Erdélyért a Habsburgok részéről, kiknek politikai programjok legfontosabb pontja volt eleitől kezdve: Erdély elfoglalása és függetlenségének megszüntetése. S hogy ez, ismételt kísérlet után sem sikerült a nemzeti fejedelmek korszakában, mindenesetre az erdélyi hazafias közszellem erősségére, s a nemzeti önállóságához való szívós ragaszkodás érzetének életrevalóságára mutat.

Külföldi levéltári kutatásaim közben kedvet kaptam e hercezségek szerepe és magyar vonatkozásai részleteinek tanulmányozására, kivált mikor láttam, hogy történettudásunk és tárgyát és kort illető számos hézagát sikerült betöltenem és dátumbibáját kiigazítanom. Különösen mondhatom ezt, e mozgalmas idők első alakjai: Izabella királynéira, s főleg 1551—53-iki működésére és szövvényes alkudozásai eddig ismeretlen részleteire nézve, a mit másutt közlök. De az itt bemutatott korszak leírása is sok újat tartalmaz, jelesül a boroszlói államlevéltárból, melyekért Dr. *Heyer* A. úrnak tartozom köszönettel. S ez értekezésnek lehet annyi előnye, hogy ismert adatai sem voltak még sehol ily alakban összefoglalva és feldolgozva.

Báthory Zsigmond viszonya e hercegségekhez.

Több mint negyven évvel, egy egész emberöltővel vagyunk túl Izabella korán, új viszonyok és emberek, új események és eszmék közepette, a hanyatló XVI. század végén. A régiek, az özvegy királyné kortársai, vezérférfiai közül már senki sem él, s emlékét csak az akkori írjak őrzik. Az önerején, békésen kialakult erdélyi fejedelemség székén Báthory Zsigmond ül, a Habsburgok trónján II. Rudolf. Új ember, új tanácsadókkal körülvéve, de politikájában, mint családi hagyományainak letéteményese, csak a régi. Erdély biztosítását, a mit Ferdinánd annyi küzdelem után sem tudott elérni, s fia II. Miksa (kire atyjától üres államkincstár s egy rémitő török hadjárat nyűge szállott) meg sem kísérelhetett, most ő tűzte ki magának czélul: házassági összekötetés révén és — jezsuiták ügyes közbenjárásával.

Erdélyben, a János Zsigmond halála után fejedelmi dinásziát alapított somlyai Báthory István, majd helyette bátyja, Kristóf, halálával fia, Zsigmond volt úr a vallás- és állami szabadság e klasszikus hazájában; mely adót fizetett ugyan a szultánnak (a mikor el nem lehetett alkudni vagy halasztani), de annak fejében megerősödött és szabadon fejlődhetett. Nehéz feladat és helyzet ezidőben, mikor a török, Magyarország nagyobb részét leigázva tartá, s egy hosszúra nyúló háború elleni védekezéssel bénítá meg erejét; de — a diplomaták s az önkényuralom korát éljük, (még jobban kifejlődve, mint az előbbi időkben) midőn szóval gyakran lekötve tudták tartani az erőket és fékezni az ellenséges indulatokat. Ehhez a mesterséghez most is kitűnően értettek a bécsi, s a prágai udvarban — hol Rudolf császár túlnyomóan élt — mely a török hadjárat miatt szorongatott helyzetében jónak látta ismét előrántani Oppeln és Ratibor csalétkét. Hanem a dolog most sem ment olyan könnyen s évek aggodó fejtörésébe került, míg újra sikerült.

Először is Báthory Zsigmondot kellett megnyerni a kereszténység ügyének, (a mely szólásforma ekkoriban nagyon használatos volt) vagyis elpártolásra bírni a töröktől. Ez nagy próbálkozás vala épen Erdélyben, a hol ez eszmének alig volt egy-két híve, és a hol a török iránti hűség, illetve fenhatóságának elismerése kényszerűség, s tulajdonképen évtizedek tapasztalataiból merített politikai bölcsesség volt. E nehéz feladat megoldására Carrillo Alfonz spanyol jezsuita küldetett Erdélybe 1591-ben, a ki úgy megtudta magát kedveltetni a fejedelem által, hogy rövid időn gyóntató-papja és legbizalmasabb tanácsadójává lett. A következő év elején VIII. Kelemen pápa már egyenesen útását Carrillot, hogy készítse elő az erdélyi fejedelem lelkületét a Rudolf királyljal leendő szövetkezésre. A spanyol király és mások is hasonlóan biztatták, élénken vázolvá

előtte azt a dicsőséget, mely reá háramolnék, ha kezet fogna velők a kereszténység üdveért a pogány ellen.¹

Az udvarban is felismerték az erdélyi fejedelemmel való szövetekezés nagy jelentőségét, kivált mikor a török már Magyarországon volt nagy hadával, a mely bár Sziszek alatt veszteséget szenvedett, feltartóztatlanul nyomult előre; úgy, hogy Mátyás főherczeg 1593 okt. 8-án felszólítá bátyját Rudolfot, hogy igyekezzenek megnyerni Báthoryt, és nagy titokban küldeni valakit hozzá ez ügyben. A király rögtön teljesíté a jó tanácsot, annyival inkább, hogy kancellárja: schwarzenauai Strein Rikhard is azt javasolta, hogy valamint erdélyi fejedelem (Zápolya) útján vesztettünk legtöbbet Magyarországon, ugyanolyannal kell újra megmentenünk; a fejedelem hűségét pedig házasság által lehetne legjobban biztosítani, a mire neki kilátást kell nyújtani.² Ez egyébiránt csak sürgetés volt az eszme keresztülvitelére, a mit már múlt év kezdetén közölt a gyóntató, Zsigmonddal, mert 1592 márczius elején már a portán is ismerték e házassági tervet, a mi ott nagy kedvetlenséget okozott, attól tartván, hogy ha az erdélyi fejedelem osztrák főherczegnőt kap feleségül, elpartolna a törököktől, s egészen Ausztria hatalmába fog kerülni. Még követet is küldtek Erdélybe Musztafa csasz személyében e terv meghíúsítására,³ a mi nem sikerült, (legfeljebb elhalasztatott a megvalósítása) mert a tárgyalások a prágai udvar részéről is megindultak ez irányban.

Zsigmondnak tagadhatatlanul hízelgett a kilátásba helyezett aranygyapjas-rend és német birodalmi herczegi czim, továbbá egy főherczegnő, valamint Oppeln és Ratibor, s a csehországi Pardubitz bírása,⁴ a mikkel biztatták. Így, a pápa »atyai intésétől is indítatva«, megragadta a szövetekezés alkalmát; de óvatosan és hazafiasan: Erdély függetlensége teljes megóvása szándékával. Egyelőre semleges maradt, a török hadi segítséget sürgető folytonos üzenetei daczára; sőt készülgetett ellene, majd országgyűlésen adta elő még ez 1594-iki év nyarán a szükségszerű változás okát, előnyét, vérbefojtva az ellenzék vezereit, Erdély legderekabb ferfiait. Ekként annyira haladt,

¹ Szilágyi Sándor: Carrillo Alfonz diplomáciai működése (Budapest 1877.) 7—10. lapján.

² Ugyanott a 10. lapon és Hurter: Geschichte Kaiser Ferdinands II. und seiner Eltern 3. köt. 317. l.

³ Zane Márk velencei követ konstantinápolyi jelentése 1592 márcz. 7. és 22-ről. Óváry Lipót: A M. Tud. Akadémia Történelmi bizottságának oklevélmásolatai II. füz. 219. l.

⁴ Ezeket már 1594 tavaszán határozott alakban megígérték neki. Ld. San Clemente spanyol követ prágai jelentését május 3-ról, ugyanott, a 228. l. — A herczegségek Zsigmond, Boeskyknak adott titkos ítasítása 20. pontjában vannak először említve. Szilágyi kiadásában, a »Magyar Történelmi Tár.« 1874-iki 19. köt. 14. lapján.

hogy az év végén Prágába küldhette nagybátyját: Bocskayt, a véd- és dacszövetségi szerződés megkötése végett, hova Carrillo már előbb felment volt. A nevezetes szerződés, mely közvetve annyi bajnak és vizsálynak lett okozója Erdélyben, hosszas tárgyalások után létrejött és 1595 jan. 28-án aláíratott. Nincs említve benne a két sléziai tartomány (mert Erdély átengedéséről ezúttal még nem volt szó) de az udvar jóformán minden ígéretét teljesítették¹ és Zsigmond meglehetett elégedve vele. Feleséget is kapott, a király rokona, Károly steiermarki herceg özvegyének szép fiatal leányát: Mária Krisztiánát, a ki aug. elején ért be hozzá Fejérvárra, a hol a fényes esketés megtörtént. De e házasság nem lett boldog. A fejedelem, nejét kerülni volt kénytelen, sőt Kővárba küldte, hogy távol legyen tőle s hiába vigasztalá magát a szegény asszony, azzal, hogy ő boldog, *ha csak mint nővér is élhet mellette*, látása folytonos szemrehányást okozott neki, a mi lehangolta, kedélybeteggé tette. Ennek tudata nem hagyta nyúgodni, állandóan bántotta: megzavarta egész életét és gondolkozásmódját,² a mit mindig tekintetbe kell vennünk, ha állhatatlansága és hebe-hurgyasága felett ítélkezünk.

Báthory Zsigmond, hogy lelkén könnyítsen és szórakozzék, alig három hétre otthagya iljú feleségét és harcban keresett enyhülést: szövetkezett a havasalföldi és moldvai vajdával a török ellen, a kit saját birodalmában, az oláh Dunánál keresett és vert meg. De Zsigmond, hazatérve, még jóformán ki sem pihenhetett a sikeres hadjárat fáradságait, hanem felhasználva a személye iránt az egész keresztény világban keletkezett kedvező hangulatot, mindenható bizalmasa: Carrillo és néhány tanácsura társaságában télidején Prágába utazott, jelentést tenni sikereiről, és meggyezni Rudolfal a neki nyújtandó hadi segély felett. A szeszélyes fejedelem, a ki kedvét találta az ismeretlenül való barangolásban, a mint 1596 febr. 2-án a cseh főváros közelébe ért, gyóntatója s egy szolgálója társaságában incognito belopódzott este, és bejárva gyalog az egész várat és várost, másnap este visszament Böhmschbrodon hagyott kíséretéhez, melylyel aztán 4-én vonult be ünnepélyesen a hradszini palotába.³ Az elibe jött udvar, s maga a császár fejedelmi pompával és előzékenyen fogadta, drága ajándékokkal halmozta el, s a hadjárat tovább folytatására 6000 főnyi katonai segélyt és havi 28—30 ezer frtot ígért.⁴ Sőt nagyobb siker érdekében, a jezsui-

¹ Közölve Bethlen Farkas históriája (1788-iki kiad.) III. köt. 519 - 530. l.

² Lásd bővebben Szádeczky Lajos: Báthory Zsigmondné Mária Krisztián cz. értekezésében, a »Századok« 1893. évf.-ban és külön is.

³ Egykorú olasz újságlap tudósítása. *Hurmuzaki*: Documente privitoare la istoria Românilor, III. köt. 2. része 510. l.

⁴ Hurter id. műve III. köt. 331. l., Óváry id. regesztái II. füz. 237. l. és Szilágyi Carrillo-ja 23—26. lapján, valamint Hurmuzaki: Documente id. kötete 179. l., a hol fel van sorolva, hogy Zsigmond ajándékkul kapott egy 4—5 ezer

itát a pápai es spanyol udvarba küldték, ő maga meg márcz. 4-én reggel haza indult, s a hónap utolsó napján érkezett vissza. Új, s eddig felhasználatlan jellemző adat (a mit a velencei szemfüles követ jegyzett fel a titkos tárgyalásokról), hogy Zsigmondnak már most biztosították írásban az Oppeln és Ratibor átadására vonatkozólag múlt évben, a szövetségi szerződés megkötése alkalmával tett szóbeli ígéretet — az esetre, ha Erdélyben szerencsétlenül járna. A miniszterek némelyike azt hozta ugyan fel, hogy a hercezségek egyike is elég kárpótlás lenne, mivel egy is mégér ma annyit, mint János király idejében mind a kettő együtt, de Rudolf határozottan kívánta, hogy mind a kettő felajánltassék neki.¹ Zsigmond ezért, úgy látszik lemondási (s tán válási) szándékát is előterjeszté, úgy hogy a császár valószínűleg erőszakkal tuzskolta haza a fejedelemség további vezetésére.²

Csak hogy erre a vezetésre a jezsuitáktól elpuhított Zsigmond már nem érzett erőt magában. A gyulafejevári palotát unalmasnak, Rudolf ígéreteit nem nagyon megbízhatóaknak találta; a mihez hozzájárult a temesvári eredménytelen ostrom leverő hatása, úgy hogy mind inkább megérlelé magában annak gondolatát, hogy lemond a fejedelemségről, elválik nejétől és magányba vonúl, vagy pappá lesz. Elhatározását még a nyugati útjából hazatért Carrillo kedvező jelentése, a pápa által küldött kard és süveg, s a II. Fülöp spanyol király 20,000 aranya³ sem tudta megmásítani. Titkos szándéka előkészítésére gyóntatóját (a ki hiába próbálkozott urát erről lebeszélni) szept. közepén az udvarba inditá, s a mező-keresztési vesztett csata után még búsbabb kedéllyel járva-keelve, maga is útra készült, kivált mikor látta, hogy megbízottjától semmi határozott tudósítás nem érkezik.

Zsigmond, újév után Bocskayt nevezvén ki távolléte idejére helytartóvá,⁴ jan. közepén indult ki Fejérvárról kanczellárja: Jósika és mások társaságában, mintegy 140 emberből álló díszes kíséretével »fényes magyar kocsikon« és 1597 febr. 13-án ért fel újra Prágába, hol már egy hónappal azelőtt rendeletet adtak a szállások elkészí-

rt értékű gyémántot, egy hatlovas hintót, egy spanyol lovat és egy pár angolországi kutyát; három kísérő minisztere pedig kupákat és aranyozott ezüst dobozokat, 10—12 ezer tallér értékben — a mikben a műszerető Rudolf kincs-tára mindig bővelkedett.

¹ A Prágában székelő velencei követ jelentése 1596 márcz. 12-ről, *Hurmuzaki*: Documente id. köt. 180. lapján.

² Weiss Mihály feljegyzése, naplója (a Deutsche Fundgruben 1860-iki kötete) 149. lapján; sőt említi Istvánfy is.

³ Cornazzani pármái követ prágai jelentése júl. 23-ról. Óváry id. regesztái II. füz. 238—9. l.

⁴ A fejedelem Gyulafejevárról, 1597 jan. 11-én Csáky Gergely és Mátyás számára írt levelében említve. Ld. a »Századok« 1872. évf. 624. l.

tésére.¹ Ezt az útját Zsigmond nagy titkolódzó ügyességgel készíté elő, mert megelőzőleg országgyűlést is tartott, melyen hadi adót és erődítési költséget szavaztatott meg magának, sőt karácsonykor Mihály havasalföldi vajdát fogadta udvarában, terveket szöve a jövő évi támadáshoz. Felútasása okául is azt mondá az erdélyieknek és kíséretének, hogy »az egész keresztyén fejedelmeket az törökre támasztása az német fejedelemmel, de csak cigányság volt mind elféle, mert egyébert akkor semmiért nem ment inkább, mint hogy Erdélt az nemet királynak titkon adja, elárúlja.« Szamosközy e feljegyzése² híven jellemzi a kortársak hangulatát, mert a rögtön megindult tárgyalások csakugyan ezzel foglalkoztak, bár nem szívesen, mert a török hadi győzelmeitől megrémült udvar egyedüli reménye Zsigmond volt, s így Erdély átvételét (melyet ily körülmények közt meg sem tarthatott volna) bölcs belátással most még korainak találta. A trónjától szabadulni akaró fejedelem maga bízta Rudolft, »hogy csak — úgymond — Várad, Kövár, Huszt, Szamosújvár tied legyen, mindenkor ezekből ez várakból megveheted, megbírhatsz Erdélt,«³ mely tanácsnak hasznát is vették később a császári vezérek. De egyelőre most abban állapodtak meg, hogy Zsigmond térjen haza, majd megfogja kapni az Erdélyért kárpótlásul kert Oppeln és Ratibor hercezségét, hasonló birtokot a csehországi el nem idegeníthető pardubitz-i és brandeisi családi jószágokért — s a válás ügyében is megteszik a szükséges lépéseket, ha már nejjel nem tud egy országban élni.⁴ Erre nagy ünnepélyességgel nyakába akasztották az aranygyapjas-rend Németalföldről nemrég érkezett jelvényét, mire ő sietve hazatért, azzal a megnyugtató tudattal, hogy elhatározását személyesen adta Rudolf értésére, még pedig oly fenyegetéssel, hogy ha neki Erdély (a válás kieszközlése feltétele mellett) nem kell, átengedi majd a töröknek, vagy Lengyelországnak.⁵

Báthory Zsigmond egyedüli gondolata és célja most már az volt, hogy szabaduljon a fejedelemségtől és országtól, melynek kormányzásába annyival inkább belefáradt, hogy idei hadakozása sem volt szerencsés, s hogy a török, békéért jártatja hozzá követeit.

¹ *Hurmuzaki*: Documente id. köt. 220. lapján, és Cornazzani prágai jelentése e napról, Óváry id. regesztái II. füz. 243. l.

² Történeti maradványai IV. köt. 68. lapján.

³ Szamosközy id. fenti helye.

⁴ Báthory Zsigmond követelésének pontozatai, s az udvar két válasza 1597 febr.-márcz. havában. Közölte Szilágyi S. a »M. Tört. Tár.« 1877-iki 23. köt. 155—156. lapján.

⁵ Hurter id. műve III. köt. 333. l. Egykorú feljegyzések szerint már most biztosították Báthorynak a két hercezséget egy ápr. 10-én kiállított szerződésben, de ez tévedés, mert ő már ekkor nem volt Prágában, s ez adatra később hívatkozhat volna. A velencei követ jelentése szerint, Zsigmond márcz. 7-én, pénteki napon hagyta el az udvart, Ld. *Hurmuzaki*: Documente, id. köt. 235. l.

Érezte, s erre Rudolf is intette,¹ hogy nem fogadhatja el ajánlatait anélkül, hogy cserben ne hagyja a kereszténységet, másfelől meg, hogy nem tudna politikájának Erdélyben újra többséget szerezni, a miért aug. elején gyorsan Prágába indítá Carrillot, tíz pontból álló követelése jegyzékével, melyek fejében hajlandó országgyűlésileg megszavaztatni Erdély átengedését. De az alkudozás nem haladt oly gyorsan, a mint a fejedelem óhajtotta volna. Rudolf szeszélyétől, a ki fogadni sem akarta a követet, s az udvari tanácsosok fontolgató, lassú eljárásától eltekintve, a tárgyalások anyagát közölni kellett az esztergomi táborban heverő (erdélyi kormányzóul kiszemelt) Miksa főherczeggel, is és így hetek teltek el tétlenül. Zsigmond, jegyzéke 4. pontjában követelte az oppeln-ratibori herczegséget, évi százezer magyar frtnyi jövedelemmel,² de ezt olyan nagyinak találták a miniszterek, hogy még tárgyalni sem akarták, sokáig, s a szegény spanyol gyóntatónak négy hónapig valóságos ember feletti erővel, türelemmel és kitartással kellett a tárgyalásokat sürgetni, vezetni és befolyásolni, míg dülőre vihette ura ügyét.³

Vége decz. 23-án, kiállították a fontos okiratot, melynek első két pontja értelmében, Zsigmond cserében Erdélyért megkapja Oppelnt és Ratibort, haláláig fizetendő évi 50,000 tallérral (tallérját 70 kr.-ba számítva) mely Rudolf vagy utódai által félévi részletekben olt fizetendő, a hol ő — mint pap vagy bibornok — lesz, t. i. Olaszországban: Rómában vagy Velenczében, Németországban: Augsburgban vagy Nürnbergben. Rudolf 1598 jan. 31-én írta alá és ratifikálta a nevezetes okmányt,⁴ s ugyanazon a napon külön ünnepélyes oklevélben ismerte el, hogy a Zsigmonddal kötött egyesség szerint neki adományozta az oppelni és ratibori herczegséget, hogy azokat életében olyan kiváltságokkal és módon élvezze, használja, mint most ő, halála után pedig visszaszálljanak ismét a császárra, mint Csehország királyára.⁵

Ezalatt, egyidejűleg elhatározták, hogy Erdély kormányzóságát ideiglenesen Mária Krisztiernának adják át, majd kinevezték az országot átvevő királyi biztosokat: Szuhay István váci püspököt, Istvánfy

¹ Prágai 1597 máj. 2-iki levelében, Óváry regesztái II. füz. 241. l.

² Carrillo okt. 15-iki levele a »M. Tört. Tár« 23. köt. 166. lapján és a pontozatok Miksa főhg. okt. 28-iki levelében, az Erdélyi országgyűlési emlékek IV. köt. 125. l.

³ A tárgyalás részleteit érdekesen ismerteti Szilágyi Carrillo-ja 29—30. lapján. Hanem a jezsuita atya csak okt. első napjaiban ért Prágába, s megelőzőleg úgylátszik Bécsben tárgyalt a főherczegekkel. Ld. *Hurmuzaki*: Documente id. köt. 259. l.

⁴ Kiadta gr. Kemény József, az »Új magyar Múzeum« 1855. évf. I. köt. 193—203. lapján és Szilágyi S. a »M. Tört. Tár« 1874-iki, 19. köt. 25—26. lapján, a vörösvári levéltárban lévő eredetijéről.

⁵ Közölte Szilágyi ugyanott a 27—28. lapon.

Miklóst (a magát betegsége miatt kimentett Nádasdy Ferencz helyébe) és Dr. Pezzen Bertalan tanácsost. De mire ezek útiköltséget kaptak, elindúlhattak, összejöttek Magyarországon s Erdélybe értek — kivaszodott; hiába sürgette bejöveteleket a jan. 28 án hazaért Carrillo, s maga Zsigmond is, kinek fejedelmi székeért egész versengés támadt tanácsurái közt. A rendek már javában tanácskoztak a fejedelem által húsvét másodnapjára márcz. 23-ára összehívott generális-gyűlésen, midőn a királyi biztosok apr. 2-án, végre Fejérvárra értek.¹ A fejedelem, a ki hónapok óta türelmetlenül várta jöveteleket, azonnal fogadta őket, s bár neheztelt reájok, hogy az évi járadék első felét nem hozták magokkal² ügylátszik hamarosan végzett velök, mert lenmaradt róla a gúnyoros német rigmus, hogy:

Heut ist der vierte April,
Man schiekt den Narren wohin man will.³

Sepsi Laczkó Máté is negyedikét említi az átadás napjául, hozzátéve még, hogy »szintén úgy jára Bathory Zsigmond fejedelem, mint a kit a kertben megriasztanak: ki akar hágni, és a csipkebokorhoz kapván, kezét megsérti, mint az Aesopusnál való róka.«⁴ De az ünnepélyes, hivatalos átadás csak 10-én délben történt az országgyűlési rendek és a biztosok előtt a *friss palotában*, a fejedelem amaz ismert, magyarul elmondott klasszikus búcsú-beszéde által, mely mindenkit megalatott és megindított.

A fejedelem így »elcserélvén a szép országot egy hitvány tartományért, kit akkoron mi erdélyiek a csereléshez képest nem Opuliának, hanem Inopiának mondunk vala,« jegyzi meg Weiss Mihály,⁵ még aznap délután a közeli Kisfaludra ment, pár napot ottani nyári palotájában töltendő. De közelebbi úttervét senki sem ismerte és általánosan azt hitték, hogy egyenesen Velenczébe utazik.⁶ Másnap levélben búcsúzott el még Kővárban lévő nejétől, először írva magát alá, mint *S. Rom. Imp. princeps, dux Opuliae Ratiboriaeque*, 13-án pedig fogadta a biztosokat, a kik átadták neki Rudolf diplomáját, s átvéve tőle a lemondásról szóló oklevelet, nála ebédeltek. Aztán felesomagolta kincseit, málháját, és Szuhaytól kapott útlevéllal (*salvus conductus-szal*) útnak indult csakugyan, alig

¹ Pezzen ápr. 7-iki tudósításában, az Erd. orsz. gyűl. eml. IV. köt. 151. l.

² Engel: Geschichte des ungrischen Reichs IV. köt. 270. l., a mire a biztosok azzal vigasztalták, hogy a pénzt vagy annak utalványát Oppelnben fogja találni.

³ Weiss Mihály naplója id. h. 150. lapján, megjegyezvén, hogy ezt Zsigmondra a biztosok készítették, a kiket Miksa küldötteinek mond.

⁴ Gr. Mikó Imre: Erdélyi történelmi adatok III. köt. 34 lapján.

⁵ Naplója id. helye 161. lapján.

⁶ Egykorú tudósítás Dr. *Marczali* Henrik regesztái külföldi levéltárakból (Bpest 1882.) 83. lapján.

8—10 hívével (köztök Hunyadi Ferencz orvos, Szikszai Imre, sáfárja és Veres Dávid)¹ új tartományai felé, meghagyván Carrillonak, hogy Nagy-Károlyon csatlakozzék hozzá.²

Szegény Zsigmond nagyon nyugtalan volt, ápr. 16-án Tordára vonúlt, négy vagy öt kocsin, s onnan harmadnapra Kolozsvárra ment, hogy hűségi esküt és búcsút vegyen azoktól, a kik nem voltak jelen az országgyűlésen. Magával akarta vinni Sléziába Kornis Gáspárt is, de az olyan beteg volt, hogy nem bírta követni, s ekkor Naprági Demetert, az erdélyi püspököt szolitá fel, de azt a királyi biztosok, mint a kinek támogatására és hű szolgálatára szükségök volt, nem engedték vele menni.³ Örült, hogy legalább Carrillo elkísérhette. Május elején Lőcse körül Tárzczán voltak, honnan 4-én levélben kérte Rudolf minisztereit, hogy a sléziai hercegségek jóvedelmének ápr. 1-ére fizetni ígért első felét, a 25.000 tallért rendeljék Oppelnbe vagy Boroszlóba. Hasonlóan sürgette ezt két nap múlva Lőcséről, honnan lassú menetben Galgóczon át, 20 án érkeztek Bécsbe. A két főherczeg: Mátyás és Miksa nagy örömmel fogadta a rokont: Zsigmondot, a ki innen (bizonyosan ajánlatukra) kirándulást tett a pár héttel azelőtt visszavett Győrre,⁴ s onnan Pozsonyba menve, 29 én írt Mátyásnak, siettetve Miksa Erdélybe indulását.⁵ Itt már várt Zsignondra az elibe küldött lóbkovici Popel Gál Ádám tanácsos, (a Moszkvába küldeni szánt követség egyik tagja) a kivel másnap folytatta útját Brünn felé, Carrillo pedig Bécsbe ment,⁶ nyilván ura számára a pénz kiutalását sürgetni.

Brünnből a sléziai határig a fejedelem élelmezését a morvaországi kincstár fedezte, s jun. 4-én egyidejűleg rendeletet adtak a sléziai kamarának is, hogy gondoskodjék az oda érkező herczeg illő élelmezéséről, de tartózkodva minden túlkiadástól.⁷ Zsigmond ugyan e nap, negyedikén ért kíséretével 7 kocsin Olmützbe, melynek tanácsa 58 lovaszt küldött egy mfdnyire elibe, a városba vonulásakor pedig mozsárlövésekkel fogadta. Innen másnap pénteken délben indult tovább Sternberg és Troppau felé, a hol, mint Slézia határán, a

¹ A többiek nevével alább ismerkedünk meg, Zsigmond hazaszökése tárgyalásánál.

² Carrillo ápr. 18-iki levele Kővárról, a »M. Tört. Tár« 23. köt. 219. lapján, jelezve, hogy másnap indul hozzá. — Szamosközy: Történeti maradványai II. köt. 48. l.

³ Istvánfy jelentése ápr. 18-ról, az Erd. org. gyűl. eml. IV. köt. 168. l. és Szuhay jelentése 16-ról, ugyanott, a 166. lapon.

⁴ Carrillo levelei az illető napokról, a »M. Tört. Tár« 23. köt. 221—23. l.

⁵ Zsigmond levelének egykorú másolata a bécsi cs. és kir. államlevéltár *Hungarica*-osztályában.

⁶ Carrillo levele máj. 29-ről, a »M. Tört. Tár« 23. köt. 225. l.

⁷ Az 1598-iki prágai repertorium 150. lapján; a bécsi udvari kamarai levéltárban.

tartomány főkapitánya (Landeshauptmann) Oppersdorf György lovag 300 lovassal és 30 kocsival várt reá és kísérte tovább Oppelnig.¹ Csakhogy Zsigmond nem akart ott előbb bemutatkozni, a míg a hercegségeket neki tényleg át nem adják, s ezért a határról útját nem a közeli Ratibor városa felé folytatta, hanem északnyugati — ellenkező — irányban Jägerndorfon és Ziegenhalsen át Neisse várának. Ide 8-án reggel érkezett, s rögtön felett császári nagybátyja és sógora: Joachim Frigyes liegnitzi herceg és prépost ott talált leveleire, melyben megköszönve briegi kastélyába való meghívását, arra kéri, hogy rokoni látogatását akkorra halaszthassa, mikorra már introdukálva lesz hercegségei birtokába, a mit itt óhajt megvárni.²

Ezalatt, jun. 3-án Prágában is kiállították az ünnepélyes oklevelet, melylyel Rudolf az oppelni és ratibori hercegséget (a csehországi rendek, mint hűberuraság hozzájárulásával) véglegesen birtokába bocsátja, s hogy ez átadás jogerős legyen, s a fejedelmet a hercegségek rendei és alattvalói békésen fogadják, külön e célra rendelt biztosokat küld a jun. 16-ára összehívott oppelni konventbe, hogy elibe jöve a rendek, őt a két hercegség birtokába behelyezék — installálják. Rendeli tehát egyúttal minden rendű és rangú sléziai alattvalóinak, hogy rokonát, Báthory Zsigmondot igaz hercegekül és urokul ismerjék el, s iránta köteles tiszteletet és hűséget tanúsítsanak.³ E rendelet nem is volt csupán egyszerű kancelláriai formaiság, mert a csehországi rendek (a kik a császár Zsigmonddal kötött szerződését ápr. 17-én hagyták jóvá) elvi szempontokból, a hercegségek rendei pedig kiváltságaikat féltve, nem könnyen és szívesen nyugodtak bele ez adományozásba.⁴ Az elsők azt mondták, hogy Slézia hozzákapsolt tagja lévén a cseh királyságnak, annak javai, illetve e tartomány felett a császár csak generális országgyűlésen rendelkezhetik, a rendek közös beleegyezésével; a miért azt kívánják, hogy az erdélyi fejedelem ezt a királyságot ismerje el főlebbvalójául (hűberurátul) és ne a császárt, vagy az uralkodó ausztriai házat. A sléziai bárók és nemesek pedig azért ellenzékeskedtek gyűlésökön, mivel a hercegségekhez tartozó jószágok egy-

¹ Az olmuützi krónika és az ober-glogauai feljegyzés szerint Augustin *Weltzel: Geschichte der Stadt und Herrschaft Ratibor 1881-iki II. kiadása* 169. l.

² Báthory Zsigmond e napon kelt német levelének egykorú másolata a boroszlói államlevéltárban.

³ Kiadta Szilágyi S. a »M. Tört. Tár« 19. köt. 29—31. l.

⁴ Rudolf ápr. 27-iki Prágában kelt levelével értesíté a sléziai kamarát a két hercegség átengedéséről, megjegyezvén, hogy Báthory azokat csak haláláig fogja bírni, hűséggel s a rendes adókkal tartozván iránta, mint cseh király iránt, s mivel Rudolf a hercegségekben lévő lőszerszámot magának tartotta fenn, rendeli, hogy arról neki mielőbb jegyzéket küldjenek. (Eredetije a boroszlói államlevéltárban).

részét zálogjogon birták Rudoltól,¹ s így két urat nem ismerhettek el magok felett, sem adót nem fizethettek új uroknak.

Popelnek tehát egész diplomáciai ügyességét fel kellett használnia, hogy ezt az aggodalmaskodó ellenzékét megnyugtassa s a két hercegséget Báthory hűsége alá hajtsa, a mi hosszabb alkudozás után sikerült is.² Zsigmond így kipihenvén a hosszú út fáradalmát, jun. 13-án Boroszlóba (Slézia fővárosába) ment, az egykorú krónikásnak is feltűnt »nem igen nagy kíséretével,« s mellőzvé a számára a városban előkészített lakást, az Oderen-túli püspöki palotába szállt. Mindentelé nagy tisztességgel fogadták, (de, a miért idejött: pénzt nem kapott, a biztatások daczára sem) és pár napi mulatás után 19-én átjött Oppeln városába, a hol már készen lévén a császár biztosai, azok pár napi tanácskozás után a hercegségek alattvalóit a rendek előtt jun. 22-én feleskették,³ s velök együtt ünnepélyesen elismerték herczegökül.

Így vette át Zsigmond a két hercegséget Popel kezéből, a szokott ünnepélyességgel, Rudoltot ismervén el urául, a ki a két roskadozó kastélyban lévő lőszereket, az oppelni városházán őrzött templomi klenodiumokat és ruhákat, valamint az oppelni kastély kijavítására megszavazott építési költség összegét magának tartotta fenn.⁴ Báthory kikötötte azonban, hogy mivel — mint személyesen győződött meg most róla — a két tartomány jószágai régóta el vannak zálogosítva, az évi járadékot a császár maga külön adja meg,⁵ mert e birtokok jövedelméből az ugyan ki nem telik.

A mire a nyughatatlan kedélyű, ingatag erdélyi fejedelem anyyira vágyakozott, ime elérte — keserűen csalódva. Odahagyta szép országát, szülőföldjét, de bizony »subán gubát cseréle,« vagy, mint egy szász krónikás mondja: *aranyon rezet.*⁶ Laczkó uram még gúnyolódik is e dörésege felett, így írván: »Nosza fraska! Igen vakok az emberek, nem látják, hol tapogát a halász, és miért süvölt a madarász.«⁷ Szegény Zsigmond, a ki nyugalomra, visszavonúlt-

¹ A velencei követ jelentése jun. 8-ról. *Hurmuzaki*: Documente id. köt. 285. l.

² A velencei követ jelentése jul. 6-ról; ugyanott a 287. lapon.

³ Nicolai Henelii: *Annales Silesiae-jében, Sommersberg*: Silesiacarum rerum scriptores-e (Lipsiae, 1730.) II. köt. 464. l. és Weltzel id. ratibori története 169. lapján.

⁴ Rudolf útasítása a sléziai kamarához jun. 13-ról. A boroszlói államlevéltárban.

⁵ *Hurmuzaki*: Documente id. köt. 287. l.

⁶ Miles: *Siebenbürgischer Würgengel*-je 194. l.

⁷ Sepsí Laczkó Máté krónikája id. h. 34—35. l. *Fraska* (bár nincs meg a Nyelvtörténeti szótárban) krbl. *furfangot* jelent és krónikásunk újból használja ugyanott így: »Igen bánák ezt a (németek) hogy a fraskát és praktikát Báthory Zsigmond észébe vötte és mindenképpen nem kezdének igyekezni, miképpen hamarabb elüthetnék láb alól« — hazaszökését megakadályozandó.

ságra vágyott, ezt valóban nem látta, csak azt érezte — s nyíltan ki is jelentette többször — hogy végtelenül elámitották és rászédtek; mert az udvar eljárásának *magyarán* ez a neve. Hisz most még azzal sem védekezhetek, a mivel annak idején Izabella királyné panaszaira előhozakodtak, hogy: mivel a hercegségek György brandenburgi örgrófnak voltak elzálogosítva, magok sem tudták biztosan, mennyi az évi jövedelmök. Akkoriban t. i. kiváltották és elcserélték volt tőle a két tartományt, kormányzót is rendeltek beléjük, s jövedelmökről most egészen tájékozva lehettek azokból a becslésekből és számadásokból, melyeket egyes rész-jószágaik kénytelen elzálogosításakor loganatosítottak a császári biztosok.

Milyen is volt e két hercegség állapota és jövedelme Báthory Zsigmond korában? Bizony nagyon szegényes. Az amúgy is elhagyatott, terméketlen földjén alig másfélezer koldus-szegény jobbágy kinlódott máról-holnapra, úgy hogy jövedelme alig ment hét-nyolcz ezer forintra, mivel Falkenberg »kerített város« és egyéb főhelye el volt zálogosítva. Még halgazdasága jövedelmezett inkább, »mint-hogy az opuliai tavat, ki igen nagy és halas, minden harmadik esztendőben meghalászták és az halát eladták«, a mivel olyankor tizenkétezer írtra is felment a két hercegség jövedelme.¹ A mi pedig rezidenciáját, az Oder *Ostrowek* nevű kis szigetén lévő oppelni lakását illeti — mintha csak Izabella panaszait ismételné — az nem lehetett valami nagyon tisztességes² és fejedelemhez méltó. A már akkor düledező állapotban volt kastély az eltelt négy évtized alatt olyan nyomorúságossá vált, hogy jóformán kényelmes szobája sem volt, »a hol csak hálhatna is, és nyughatnék,«³ úgy hogy helyiségeinél Gyulafejérvárt még az istállók is különbek voltak.⁴ E mellett a város vidéke is szegény, kevés jövedelmet nyújtó volt, és Zsigmondnak bizony gyakran eszébe juthatott Lengyelországban élő unokabátyja: Báthory Endre bíbornok hazafias intése, melyvel követe útján figyelmeztette az áprilisi tárgyalások közben, hogy ne cserélje el országát két olyan hercegségért, melyeknek jövedelme egykor Izabella királyné lovainak abrakjára sem volt elegendő.⁵

Ez a találó hasonlat most is ráilletett nagyjában, mert egykorú számadások szerint az oppelni hercegség átlagos évi tiszta jövedelme 1594—97 közt alig tett ki 8900 tallért és 18 garast, Ratibor

¹ Szamosközy feljegyzése, művei IV. köt. 85. l.

² Mihály vajda 1598 nov. 21-iki instructioja Rudolphhoz küldött kötetének.

Hurmuzaki: Documente id. köt. 316. l.

³ Szamosközy feljegyzése, művei IV. köt. 89. l.

⁴ A Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum I. köt. 134. l. Ez sem lehet túlzás, mivel egy 1561-iki feljegyzés szerint a kastély főépülete leroskadt, s úgy megrepedezett fel a tetőig, hogy 22 vaskapocscsal kellett összeszorítani. Franz *Idzikowski*: Geschichte der Stadt Oppeln (1863.) 103. l.

⁵ Hurter id. műve III. köt. 334. l.

jövedelme pedig annyira le volt foglalva és zálogosítva, hogy az 1590—97-iki évek évi átlaga csupán 50 tallerra és 29 garasra rugott, de volt rá esett 1596-ban, hogy a kastélynak alig volt 12 tallérnyi bevétele. Érdekesen jellemzik e számok azt a pusztító gazdaságot, a mit a császári udvar e két hercezség uradalmaival mintegy hagyományszerűleg folytatott. Ha pénz dolgában megszorultak Prágában, s hamarjában Henckel-ek sem segíthettek, mindig akadt itt valami sléziai uradalom, a mit értékesíthettek, úgy hogy már ezidőben az oppelni hercezség négy nagyobb városán és kastélyán, a hozzátartozó birtokkal együtt 115,485 tallérnyi zálogösszeg, a rati-bori uradalmakon pedig 147,082 tallér fejt. Még a főkapitányi (kormányzói) méltóságot is úgyszólván adósság fejében, illetve a nyújtott kölcsönért kapták egyes sléziai nemesek, mint pl. a Redern, Oppersdorf, Proskowsky, Schneberg, Lobkowicz családok s a brandenburgi örgrófok, kiknek elődjei már I. Ferdinánd idejében szerepeltek, s a földbirtok alapján mintegy kezökben tartották a hercezségeket.¹

A pazar fényhez és nagy kényelemhez szokott erdélyi tejedelm mindezeket tapasztalván, s most szegényes kastélyában nélkülözni lévén kénytelen azzal a szórakoztató, vig környezetével együtt, mely az ő fejevári udvarát olyan kedvessé tette, elkeseredett. De nem sokat búsult felette, hanem elhatározta magában, hogy vagy teljesítik a császári udvarban az adott ígéreteket, s akkor itt marad, a míg Rómából megkapja a válási dispensatiót és bibornoki kalapot, vagy, ha továbbra is csak hitegetéssel tartják — hazaszökik. Ennek tervét a legaprólékosabb részletekig kieszelte, de nem szolt senkinek róla, hanem természetében rejlő erélyes, gyors elhatározással emígy intézkedett, hamarosan odaérkezése után Carrillot, a ki tőle Pozsonyban vált el és eredmény nélkül tért meg, újra visszaküldte Prágába, hogy ott megsürgesse ügyeinek a római kuriánál való megindítását, hogy Rudolf neki ily szegényes állapotában a boroszlói vagy olmützi püspökséget megszerezze, vagy legalább engedje meg, hogy hozzá mehessen, s ott lakhassék az udvarban, esetleg a spanyol udvarba vagy a pápához utazhassék. Oda küldte nemsokára Sarmasági Zsigmondot is, egyik hívét, hogy meg hozza az évi járadék első felét, meghagyván neki, hogy pénz nélkül vissza ne térjen.² Végül Macsédy Benedeket Erdélybe indítá Bocskayhoz³ szép levelet írván neki, melyben beismervén hibáját és mások tanácsára elkövetett tévedését, rokoni szeretettel kéri mindenre, a mi neki kedves s a Báthoryak

¹ A boroszlói államlevéltárban lévő részletes számadások tanúsága szerint.

² Szamosközy feljegyzése, művei IV. köt. 79., 81., és 89. l.

³ Lencsés Mihály vallomása a Mihály vajda által eszközölt vallatás során, így: »Azt is mondotta nekem Macsédy, hogy mikor először őtet visszaküldte volt Zsigmond Erdélybe, akkor szerzötte meg Bocskayval, hogy Zsigmond visszajöjjön, mert különben nem mert volna visszajönni Erdélybe.« Az Erd. orsz. gyűl. eml. IV. köt. 240. l. Ki van adva *Hurmuzaki*: Documente III. köt. 412—421. l. is. — Macsédy nevét *Szamosközy* hibásan írja Macsérynek.

nevére, mely mindig tisztelt volt Erdélyben, segítse meg visszaszerzeni botorúl elhagyott országát s mentse meg e száműzetéséből, melybe saját hibája miatt jutott.¹

Zsigmond ezalatt, míg türelmetlenül várta követei visszaérkezését napról-napra, hogy pénzt szerezzen, rendeletet adott június 26-án Oppersdorfnak, hogy mielőbb kezéhez juttassa a császári fiscus pénztárában lévő készpénzt, a mi őt szerződése értelmében az összes jövedelmekből, a múlt évek hátralékával együtt megilleti;² de ennek nem lehetett valami lényes eredménye. Unalmában tehát kis gazdaságával foglalkozott, s ügylátszik, a majorságot nagyon kedvelte, mert »ott lévén, harminczket tyúknak tette volt szerit, kiket az ő maga ágyaláához kötöttetett; ezek között hat volt gőr-tyúk, ő maga tartotta kölessel őket; mindennap háromszor is hánta nékik marokkal az kölest.«³ Ilyen idyllikus nyugalomra bizonyára maga sem gondolt!

Boeskayt, unokaöccsének levele és titkos üzenete váratlanul lepte meg, de szívesen fogadta. Távol élt az ország fővárosától görgényi várában, s bár a közügyekkel, mióta a németé lett a hatalom, nem igen látszott törődni, jó barátjai révén mégis értesült a nevezetesebb eseményekről. A császári biztosok kormányzása, bármint igyekeztek is a nemesek és rendek kedvében járni — hamar népszerűtlenné vált. A tanácsurak mellözve érezték magokat, látva, hogy állásuk csak pusztá czím, s különösen nehezelt Boeskay, a tekintélyre, belolyásra legelső tanácsos, kinek tán legnagyobb része volt benne, hogy Zsigmond lemondása olyan simán folyt le. Macsédy, a Zsigmond küldöttje épen nála volt, midőn bosszankodva hallá, hogy a komiszáriusok Kornis Gáspárnak adták az ország kapitány-ságát, a mi azidőben a legelső méltóság volt. Boeskay rögtön Fejérvárra ment, hogy a hír valóságáról meggyőződjek, mondván, hogy »ha az dolog így leszen, az *elvégezett gondolatomat* véghez akarom vinni,« s ott újra találkozáván a hirhozóval, Huszár Péterrel, elkeseredve figyelmzetté: »melátod, hogy énnekem sem Kornis, sem az commissarius-urak sokáig nem parancsolnak, oly módot keresek benne.«⁴ Ennek módját ő abban találta, »hogy Zsigmond visszajöjjön«, a mit mások is titkon óhajtottak, s előmozdítottak, mint pl. Kornis Farkas, Albert deák⁵ és Almássy. Ezért Naprágival, (Zsigmond belső hívével) a szintén csak névszerinti erdélyi kan-

¹ Szamosközy után *Bethlen* históriája IV. köt. 133—135. l.

² Közölve *Böhme*: *Diplomatische Beyträge* (1775.) IV. része, 173. l.

³ Szamosközy feljegyzése, művei IV. köt. 85. l. — Gőr-tyúk: *gallina medica*, *gallus medicus*; einé zur Arznei dienende Henne. (A M. Nyelvtört. Szótár III. köt. 832. hasábján).

⁴ Huszár vallomása, az Erd. orsz. gyűl. eml. IV. köt. 228. l.

⁵ A későbbi híres szász királybíró Huet (Süveg) Albert, a mint *Miles*; Würngengel-je 195. lapján megnevezi.

czellárral tüzetesen megbeszélvén a dolgot és a fejedelem kérését és óhajtását, azzal az üzenettel küldte vissza hozzá Opuliába Macsédyt, hogy: »ha csak harmadmagadval — úgymond — eljöhetsz is, elsiess, itt mindjárt jól leszen dolgod;« sőt mivel Zsigmond oppelni lovai fiatalok, csikók voltak, jóindulata jeléül még lovat is küldött vele alája.¹

A sikerrel járt és türelmetlenül várt Macsédy visszaérkezése után Zsigmond nem titkolhatta tovább szándékát magyarjai előtt, s ha eddig őket (terve leplezése végett) azzal tartotta, hogy hol Flandriába, hol Krakóba, vagy Rómába készült, most már a hazaszökés módját és részleteit is megbeszélték, kivált Szikszaival, a ki feleséget, gyermeket hagyott otthon — de az indulást attól tették függővé, hogy (mint azt maga a fejedelem mondá hazájokba vágyó sorsosainak) »mi választ teszen Alphonsus által a császár.«²

Erre sem kellett már sokáig várakozniok, mert Carrillo atya aug. 10-én érkezett haza Oppelnbe a prágai udvarból,³ jelentvén urának, hogy: a hercezségek jövedelme s az évi járadék (nyugdíj) felől ki fogják elégíteni, a bibornoki kalap megnyerése ügyében megtették a lépéseket,⁴ de a pápa üzenete szerint azt a válasz elintézésének s ahhoz tartozó akták beszerzésének kellvén megelőznie, a mi egy kis késedelmet fog okozni, alkalmazkodnia szükséges ö szentsége akaratához, s az egyházi kánonokhoz. A fejedelem ama szándékát pedig, hogy Prágába menjen, az udvarba, a császár nem helyeselte, sőt egyenesen azt óhajtá, hogy maradjon nyugton ott, a hol van.⁵ Ezt Fülöp király sem javasolta, sőt a pápa is »erősen ellentartó volt benne,« mert megírta Rudolfnak felőle, »hogy sohová ne menjen, hanem vesztég legyen Opuliában«, s így nem az ő vétke, ha ki nem mehet onnat Rómába és máshová.⁶

Gyóntatója e nyílt jelentése valósággal felbőszítette Zsigmondot, látva, hogy hiába tűr és remél, hogy itt mintegy fogságban tartják, s hogy jóformán gúnyt űznek jóhíszeműségével és »lábulává tötték, ki miatt ugyan tombolt, úgy haragudt« szegény.⁷ Keservesen panaszolá Carrillonak »nagy felháborodásában,« hogy ez nem az,

¹ Szamosközy feljegyzése, művei II. köt. 113. l. és IV. köt. 81. l.

² Ugyanaz, művei IV. köt. 79. lapján.

³ A császári udvarban a gyóntató csak aug. 5-én kezdetett tárgyalni Coraduzzi Rudolf alkanczellárral az évjáradék kiutalására nézve, a kihez ügye rendelve volt. Az 1598-iki prágai repertorium 235. l. A bécsi udvari kamarai levéltárban.

⁴ Rudolf levele ez ügyben a Rómába küldeni szánt Thurn Reimund gróffhoz, jul. 6-ról. A »Londoni Magyar Okmánytár« 210. l.

⁵ A velencei követ jelentése aug. 31-ről. *Hurmuzaki*: Documente id. köt. 291. l.

⁶ Szamosközy feljegyzése, művei IV. köt. 89. l.

⁷ Ugyanott, a 79. lapon.

a mit neki ígértek; s a császáriak birtokukba véve Erdélyt, a hová már Miksát is útnak indíták, most úgy bánnak vele, a mint nekik tetszik. Ime, lakásul is milyen omladozó házat adtak, holott az ő (Miksának hagyott) gyulafejérvári palotájának falai selyem és arany szövetekkel vannak borítva. Oppeln lakói sem valami szívesen egyeztek bele az ő uralmába, a herczegség jövedelme pedig annyira el van zálogosítva, hogy csupán egy kicsi kis halastó maradt meg szabadon, a miből alig lesz 6000 frt (ducati) haszna, melylyel szemben az általa átengedett Erdély évi jövedelme 300,000 forint. Végül, látván, hogy a császár és a pápa csak tréfál vele, ő megmutatja a világnak, mi lesz ennek a következménye, mert a török-höz fog hajolni; s ezért kéri Carrillot, hogy menjen ő is, a merre neki tetszik, ne áldozza fel magát neki, mert nincs többé sem az ő, sem mások segítségére szüksége, el lévén határozva, hogy magától intézze azt, a mit jónak lát. A gyóntató legfeljebb csak sejtette a fejedelem szándékát, de teljesen igazat adott neki és helyeselte s ezért búcsút véve tőle, a kit diplomáciai működése közben immár hét éven át hűségesen szolgált, még aznap visszatordult Bécsbe, a hol a jezsuiták ottani rendházába lépett.¹

Báthory Zsigmond belátna, hogy Rudolf részéről már semmi jót nem remélhet, s legjobb, ha ő ez elhagyott szegénységéből minél előbb szabadul, nem várta be a még távol lévő Sarmaságit, hanem kiadva kíséretének, jól kilőzött szökési terve kivitelére vonatkozó intézkedéseit, emígy végzett. A mint Carrillo elbúcsúzott tőle, másnap, tehát aug. 11-én reggel, (hajnalhasadtakor, hogy kevésbbé feltűnő legyen) magához vette Macsédy Benedeket, s egy lovását — tehát hárman, a mint Bocskay üzente — s kilovagolva a városból, (a mit annyszor megtett unalmában) búcsút mondott rozoga, kényelmetlen kastélyának és Opuliának, melyben nyomorúságos két egész hónapot töltött.² Gyorsan vágatva haladt a három lovas a lengyel határ felé — szegényesen öltözve, hogy fel ne ismerjék. Nem barátruhában volt Zsigmond, a mint mondogatták akkoriban, »hanem egy bárán-bürrel bérelt zöld hitván mentébe, magyar módon

¹ A velencei követ id. jelentése, *Hurmuzaki*: Documente id. köt. 292. l.

² Bethlen Farkas regényesen tünteti fel Zsigmond hazaszökését, úgy adván azt elő (Históriája IV. köt. 140. l.) hogy mint hajdan Izabellával történt, egy szép napon vadászatra ment Oppeln környékére a tiszteleti őrségül mellé rendelt (császári) kíséretével, melylyel az egész napot kihúzta vadászással, s midőn bealkonyodott, egy alkalmas perczben megsarkantyúzva lovát, eltűnt két magyar hívével együtt, odakiáltván oppelni kísérőinek: cselért csellet felelek; nem tartották meg (az udvarban) szavokat, visszatérek tehát hazámba: De ez az egész csak mese, s nem valószínű, nem is említi más (még Szamosközy sem, a kit Bethlen, művében átír) a mellett a jól értesült velencei követ is bizonyosan megírja, ha a dolog így esett volna. Különben sincs nyoma, hogy Zsigmondot valósággal őrizték volna, hisz ura volt herczegségének, s mint ilyen, kimehetett Oppeln falain kívül, ha neki úgy tetszett.

csináltban, mordály-puska hónya alatt, lábán egy igen hitván fekete száras csizma, reászegezett sarkantyúval, egy igen hitván kalap az fejében. « Szolgának öltözött két tarsa még kopottasabb lehetett, de annál becsebb a terhök, mert urok pénzét vitték magokkal: »annyi magyar frtot, a mennyit lovuk elbirt « míg Zsigmond paripáján drágakövei »és egyéb féltő kőmű-marhája« volt felrakva, mintegy 60,000 arany frt értékben. Beuthen Bendzinnél váltak meg a sléziai határtól, de Krakóig jóformán meg sem álltak, s ott megpihenve, »mikor az király misére ment, bekésérte az templomba és előtte állván, megnézte; senki eszében nem vötte, hogy Zsigmond legyen.«¹ Aztán útját folytatva, a szepességi városokat érintő rendes postaúton Szandec, Késmárk, Lőcse, Kassa, Tokaj, Nyirbátor, Nagy-Károly, Tasnád felé közeledett Erdélyhez.

Útasítása szerint követte a fejedelmet Szikszai Imre és Ferencz doktor, »kik másnap indúltanak ki Opuliából aranyával és egyéb marháival«, ezüstneműjével és ruhájával, a minék ócskáját bezárva két szobába, minden akadály nélkül elmehettek. Harmadik csapatban voltak végül a magyarországi úton lassan haladva: Desöfi János, Eördögh Boldizsár, Domonyai (Demény) Pál »sátárok és szakácsok, kik valami ház-közbéli marhát hoztanak« 4 – 5 telrakott kocsin; de ezek annyiban szerencsétlenül jártak, hogy 23-án Tarczánál (vagy lejjebb Tokaj táján) elfogták őket a nyomukban lévő vörös és sárga kabátos puskások,² a kik »Maximilianhoz vitték mind az szekér marhákkal együtt«, de aztán Zsigmond kérésére később visszabocsátá őket a főherceg a holmival együtt. Legfuresäbban járt azonban Sarmasági, a ki szíven viselvén ura ügyét, addig rimánkodott Prágában a császár minisztereinek, a míg nagy nehezen mégis kapott egy utalványt, vagy kötelezvényt az első félesztendőre eső 25,000 frtra, melyvel Bécsbe menvén, végre felvette a pénzt a császár rendes hitelezőjétől, a lengyel Henckel Lázár dús gazdag kereskedőtől. Sajnálta ugyan, hogy ennél többet az udvartól »nem extorqueálhatott volt,« de tudta jól, mennyit lötött-lutott ezért is; hanem mikor (nagy meglepetésére) fejedelmét nem találta Oppelnben, sőt magyarjait sem. ő is hamarjában otthagya Sléziát és »egyenesen az pénzt ide Erdélyben béhozá Zsigmondnak«, a ki örülhetett, hogy a sok ígélet után legalább annyit még is kaphatott.

Báthory Zsigmond távozását csakhamar észrevették az oppelniek, s bár kötelességszerűen megüzenték ezt Prágába, érdekes, hogy most attól tartván, hogy a lengyelek vagy törökök megtámadják őket, mint olyanokat, a kik hűséget esküdtek a császárnak — megkönnyezték herczegök, Zsigmond elvesztét, s általánosan elhatározo-

¹ Szamosközy e feljegyzését *Miles* (Würgengel-je 195. l.) még azzal egészíti ki, hogy Zsigmond a királyt palotájába is elkísérte és titokban felszolgált neki az ebédnél.

² Egykorú tudósítás a bécsi udvari könyvtár kézirati osztálya 8740. köt. 56. l.

ták hogy visszahívják. Nagyobb izgatottságot szült a »kedves rokon« szökésének váratlan híre a császári udvarban, honnan gyors futárt küldtek Sléziába, hogy felkeressék mindenfelé és ellogják,¹ de Zsigmond ekkor már túl volt a veszélyen. Szilágy-Somlyón, ősei kastélyában kipihente a szinte 90 mfdnyi hosszú út fáradalmát, (a mit egy hét alatt tett meg lóháton) s előre küldvén Bocskayhoz Macsédyt,² ő maga Kolozsvárra sietett; a hova aug. 20-án, csütörtöki napon est 8—9 óra közt érkezett, a városi tanács nagy ámulatára.³

Igy *pironkodék* haza az ismét, egyhangú lelkesedéssel fejedlemmé választott Zsigmond Opuliából, melyről megírta Kassára az Erdélybe készülő Miksa főhercegnek (aug. 22 iki ismeretes levelében) hogy azért volt kénytelen otthagyni, mivel a császár nem váltotta be ígéreiteit, hanem elhagyott palotájáért egy sötét odut, drága kárpitos terméiért pedig vászonfalakat adatott neki.⁴ Nemsokára azonban újra vissza sóhajtozott az állhatatlan ember e könynyűfalú kastély (vagy esetleg más birtok) után, midőn alig öt havi uralkodás múlva, Zsigmond 1599 jan. elején Rudolphhoz küldé Bocskayt és Naprágít, hogy neki ismét felajánlják az országot a prágai első végzés szerint. De, hogy a nyugtalan fejedelem csak »czigánykodott« ezzel a kínálásával, mutatja az, hogy egyidejűleg behívta Lengyelországból a bibornokot, s a míg követei a császárnál jártak, Endrének adta át törvényesen Erdély trónját.

Oppeln-Raliborról azonban e nagy változások és gyorsan egymástán következett események közt úgy megelégedeztek a prágai udvarban, s annyira nem rendezték ott az alattvalók függési viszonyát, hogy a két hercezség rendei továbbra is Zsigmondot tartották uroknak, s így pl. 1599 jan. 13-án Glogauban tartott gyűlésökről egyenesen hozzá intéznek felterjesztést, támogatását kérve a hatalmaskodó lengyel nemesekkel szemben, kiktől, úglátszik nem alaptalanul aggódtak. Mint hű alattvalói, örömmel vették hírét — írják ebben a rendek — hogy szerencsésen Erdélybe érkezett, s bár ezt a háborús viszonyok közt követek útján nem fejezhették ki, vigasztalódnak azzal, hogy nemsokára visszatér körükbe. Most azonban a szükség kényszeríti őket arra, hogy nemes Twardau Kristófol

¹ Szamosközy feljegyzései, művei IV. köt. 80—81. lapján és a velencei követ id. jeientése, *Hurmuzaki*: Documente III. köt. 292. és 294. l., mely e becses apró részleteket fentartotta számunkra, Zsigmond indulása napjával együtt, a mi eddig szintén ismeretlen volt.

² Nagy Ferencz vallomása, az Erd. orsz. gyűl. eml. IV. köt. 234. l.

³ Istvánfy jelentése okt. 14-én, ugyanott a 205. l.

⁴ Ez nincs meg ilyen keményen szószerint a levélben, de jellemző az egykoriak felfogására, hogy így adták vissza az értelmét: »weillen Ime der Kaiser nit gehalten, was er Ime zugesagt, sondern für sein Palast ein Spelunca, für Tapezerei, ein leinene Wand geben hab.« Eredeti 1598 aug. 26-iki tudósítás az id. 8740. sz. bécsi kézirat 56. lapján.

hozzáküldjék, alázattal, de fájó szívvel jelentvén, hogy Stadnicki Szaniszló lengyel nemes két helyen is beütött a herczegségek területére, s a cseh és lengyel királyok közt fennálló régi szerződések ellenére, nagy dúlást tett. Különösen Zemetzky Zsombor udvarházát fosztotta ki, családostól elhurczolván őt magát is, sőt még néhány szolgáját is agyonverték, a miből általános dulakodás támadt és tíz embert közülök elfogván, Károly főhg. münsterbergi urok rendeletére börtönbe is vetették őket Oppelnben. Ily körülmények közt gyűltek most össze tanácskozni, hogy szükség esetére fegyveresen is megvédhessék birtokukat és családjokat. Kérik tehát Zsigmondot, írjon a lengyel királynak és rendeknek, hogy fenyítsék meg azt a hatalmaskodó Stadnickit, mások ellen elkövetett gaztetteiért, mivel ők már nem bírnak vele, hiába figyelmeztette és idézte törvény elé Sseliba Venczel, Zsigmond oppelni kancellárja.¹ Ennek a lengyel »hatalmaskodás«-nak a megtorlása évekig elhúzódott, de tett-e valamit ez ügyben a fejedelem, nincs nyoma, mert ez az utolsó oppelni emlék, mely nevéhez fűződik. . . .

*

Zsigmond azonban pár év múlva magánéletbe vonulván, Oppeln csalátke, utódja: Báthory Gábor alatt is szerepel egy ízben, de csak lutólag, mintegy ajánlatképen 1611 nyarán, midőn az Erdély meghódítása végett Mátyás császártól beküldött Forgách Zsigmond felsőmagyarországi kapitány, látván, hogy Erdély nem híve a császárnak, s hogy a hajdúk aug. 8-án a közeledő magyarországi segédhadat is megverték; továbbá, hogy ő hadiszerek híján sem Szeben ostromával nem halad, sem az erdélyiek nem hallgatnak reá, úgy hogy az általa aug. 25-ére Meggyesre hirdetett gyűlésre senki sem jelent meg a rendek közül — megpróbálta az egyezkedést, ajánlván, hogy menjen ki Ecsedre a fejedelem »és Opuliát is neki adnák.« Hanem a csere Báthorynak nem volt inyére, »mert az ő országa még nincs meghódítva, s nem is lesz, bármennyire dúlják is« felelé, és megtagadta a lemondást, Isten igazságos voltában bizva.² Hogy pedig Mátyásnak Erdély megszerzése nagy erőfeszítése daczára még Báthory Gábor megöletése után sem sikerült, az bőven ismeretes.

¹ A latin eredeti egykorú másolata a bécsi cs és kir. államlevéltár *Filiale* osztálya Suppl. 25. köt. 429—434. lapján.

² Mikó Ferencz históriája 208. l. és Szilágyi Sándor: Báthory Gábor fejedelem története (Bpest 1867.) 153. lapján.

Irodalmi Szemle.

A török faj eredete.

The Origin of the Turks. by. Edward H. Parker. Értekezés az *English Historical Review* 1896. júliusi számában.

Parkertől, kinek *A thousand years of the Tartars* című munkáját a *Századok* 1896. áprilisi füzetében ismertettem, nemrég egy újabb dolgozat jelent meg. Ezúttal a török faj eredetéről, mely azon érdeknél fogva, melylyel a magyarok legrégebb története ép jelenleg bír, megérdemli, hogy megismerkedjünk vele. Szerzőnek, mint tudjuk, mint „sinologus“-nak vannak érdemei; de nem érti a török nyelvet s még a byzanci írókat is csak mások útján ismeri. Ennyit bevezetésül.

Szerinte a török faj legrégebb történetére nézve kétségtelenül legfontosabb forrásaink a Szui és Tang dynasztiák történetéről írt sinai évkönyvek, melyek a Krisztus utáni 580—618, illetőleg 618—905-ig terjedő időközöket foglalják magukban. Az ezen 3 $\frac{1}{4}$ évszázadot megelőző időszakban fejtelenség uralkodott időről-időre a mennyei birodalomban, mely alatt, több mint két évszázadig, Éjszaki Sina fölött tunguzi tatárok uralkodtak, kik közt a Wei dynasztia volt a leg-híresebb, melynek történelme ma Twan-lin híres compendiumában van megörökítve. Ez, valamint a *Kang-mu* és *Lieh-tai Ki-sz* néven ismert sinai évkönyvek, továbbá egy pár töredék, költemény, életrajz stb. képezik összes forráskészletünket a sinai irodalomban. Mindezt kivonatban, valamint a római és byzantin, továbbá perzsa, török, arab stb. írókból vett adatokat már De Guignes állította össze a hunokról írt történelmében, de miután a sinai nyelvet maga nem értette, ő Rémusat, D'Herbélótés a XVIII. századbeli jezsuita hittérítők fordításait használta föl munkájában.

A sinai források használatánál azonban több komoly nehézség forog fenn. Először is az otromba sinai írásmód; így pl. a *teghin* és *tele* keleti

szóknak megfelelő sínai jegyek csak egy apró vonalocskában különböznek egymástól De Guignes mindenütt a *tele* szót használja, de Devéria több év előtt kimutatta, hogy a *teghin* szó „közelebb áll a valósághoz“. Továbbá De Guignes könyve, ámbár elvitázhatlanul kitűnő munka a maga nemében, Parker szerint tele van ellentmondásokkal, olvasási hibákkal és sok más mindenféle hibával, melyek miatt fölötte nagy óvatossággal kell azt használni. Szerzőnk szerint a francia írónak nagy hibája az, hogy az „igour“ és „ouigour“ neveket minden következetesség nélkül használja, egyes törzsniveket majd egyik, majd más-más törzsrre erőszakolja. A sínai „geougen“ törzset minden ok nálunk az avarokkal azonosítja stb. Ennyit De Guignes művéről, melyet nélkül szokássá vált már úgy idézni, mint a szentírást.

Maguk a sínai írók pedig tele vannak írási- és nyomtatási hibákkal, melyeket a fordítók azután még tovább is szaporítottak. Ugyanazon török egyéneket több néven emlegetik, rangot jelentő szókat összetévesztenek egyének tulajdonneveivel. Az európai tudósok azután még inkább összekuszálják azt a pár gyér adatot és az eredmény *confusion worse confounded*. A földrajzzal nem törődve, egymástól ezer (angol) mérföldre fekvő helyeket összetévesztenek egymással. Egyes törzsek eltűnnek Ázsiában és Európában bukkannak reájuk a tudósok, anélkül, hogy a két nép azonosságára a legparányibb bizonyítékuk volna. A török, mongol, tunguz törzseket mind összetévesztik egymással.

Ha már most figyelembe vesszük továbbá azt, amit pl. Thúry Józsefnek a *Századokban* imént (1896.) közölt cikkeiből is kiviláglik, hogy az arabs betűkkel írt földrajzi vagy tulajdonnevekben sem lehet igen bízni, mert egy-egy kacskaringó csekély megváltoztatásával egy vagy két pont áthelyezésével, sőt még makulával is a legbámulatosabb név-változtatást vagyunk képesek eszközölni,¹ hogy továbbá még ha nincs is hiba egy-egy földrajzi név kiírásában, nem lehet biztosan eldönteni, hogy tulajdonképen mit akar a keleti író vele érteni:² a nem nagyon vérmes olvasó végre arra a meggyőződésre fog jutni, hogy az ilyen ingadozó alapra épített tudomány nem lehet más, mint a mit a német »Konjectural-studium«-nak hív, — magyarul kártyavár. A mit Hovelacque a hasonló fajtájú etymologia-gyártásról ír, az reá illik az ilyen történet-csinálásra is. Merő divinatio, nem egyéb találgatásnál. Hogy modern példát idézzünk, tudjuk, hogy van *Galiczia* Ausztriában és Spanyolországban, *Moravia* Skótországbán és a magyar határon. *Dacia* alatt Erdélyt vagy Dániát érthetjük. A *Siculus* névvel nemcsak a szicíliai embert, hanem a székelyeket is nevezték. *Garay*

¹ Igylesz a *Vfa* szóból *Duna*. Így lett *Ibn. Dusztából* *Ibn. Rosztech*.

² A *Dsihun* folyó egyszer az *Oxus*, másszor a *Duna*. Az *Itil* név alatt érthető az *Oxus*, a *Dön* a *Dneper*, a *Volga*, a *Dneszter*, vagy »minden nagyobb folyó.« Azért tehát minden mappa teljesen fölösleges.

magyar és spanyol családnév, *Kállai* lehet magyar családnév vagy kelet-indiai folyó neve. A *Kháma* név ismeretes Oroszországban és Dél-Afrikában. A magyar-olasz *Ráthold* nemzetségnév egy község neve Irlandban és így tovább *ad infinitum*. Elképzelhetjük most már, hogy ily gazdag anyaggal egy évezred múlva egy ügyes Horváth István milyen nagyszerű elméletet észlelhet majd ki.

De Guignes, mint tudjuk, a sinai írónál »hiung-nu« néven említett népeket Attila hunjaival azonosította. Erre nézve Howorth, a mongolok történetírója azt írja a *Journal of the Anthropological Society* 3. kötetében, hogy egyetlen egy hírneves európai tudós (az egy dr. Latham kivételével talán) sem származtatja mai napság a hunokat a sinaiknál említett hiung-nuktól. Parker mindazonáltal mégis föntartja azon véleményét, hogy De Guignesnek ebben a pontban mégis csak igaza van és az olvasót, ki ennek bebizonyítását kívánja, a tatárokról írt főnebb említett saját munkájára utalja, hol azonban nagy meglepetésünkre azt találjuk, hogy szerző véleménye szerint ezen állítását határozottan sem bebizonyítani, sem megdönteni nem lehet.¹ Ez újabb értekezésében pedig még egy lépéssel tovább megy s azt állítja, hogy annyi bizonyos, miszerint sem a szittyák, sem a hunok nem voltak török eredetűek.² De további bizonyítgatásai folytán ismét azt állítja, hogy a török faj a hiung-nu család egy ágát képezi.³

Mint látjuk szerzőnk sem képez kivételt spekulátor-kollegái közt. Elméletet elméletre halmoz, ugyanazt egyszer állítja, másszor tagadja, míg végre annyira összekuszálja saját doctrináit, hogy elvégre bajos eldönteni, hogy tulajdonképen mit tart igaznak, mit tagad — *tout comme chez nous*.

Ezen dolgok előrebocsátása után aligha lesz érdemes szerzőnek cikkéből többet idézni. Miután azonban vannak nálunk is, kiknek a »tudomány« ez a fajtája tetszik, érdemesnek tartottam az illetők figyelmét Parker dolgozatára fölhívni.

Mindenesetre fontos azonban tudnunk azt, hogy Parker, a sinologus, mint vélekedik a sinai források értékéről. Szerinte tény az, hogy a sinai íróból kikapott egyes adatokban nem szabad bízni, hanem egyik sinai író állítását gondosan össze kell vetni írotársainak tudósításaival és az eredményt a legújabb európai kutatások világnál megfontolni. »Mindaddig míg a sinai történelmet teljesen ki nem

¹ »Whether the Hiung-nu of China are to be etymologically (így!) connected with Av be *öwvz*, Huns, and Huns of the west, is a question which is scarcely susceptible of positive proof either one way or another.« *A thousand Years* etc. p. 2.

² »Of Course I. agree that it is certain that neither Seythians nor Huns could have been turks.« *Engl. Hist. Review* XI. 431.

³ »The Chinese tell us in positive terms that the Turks were a branch of the Hiung-nu.« *Engl. Hist. Review* p. 435.

aknáztuk, mi sinologusok valamennyien fél-szeműek maradunk a vakok közt. Mindannak a mit a legrégebb Han és Han-utáni korból a történetírók följegyeztek a »hiung-nu« népről, szóról-szóra való fordítása megjelent a *China Review* XX. és XXI. kötetében mintegy 1700 magyarázó jegyzettel. De Guignes ezt csak kivonatossan közölte. Ugyanebből az időközből az *Anthropological Review* III. és IV. kötetei is tartalmazznak fordításokat Wylie tollából, de minden annotatio nélkül. Végre Parkernál megvan kéziratban szóról-szóra lefordítva mindaz, amit Ma Twan-lin följegyzett a hiung-nu, tunguzi tatár, török, uigur, cathay stb. népekről, több mint 3500 magyarázó jegyzettel és e kézirat — Parker szerint — bármely tudományos társulat rendelkezésére áll, mely kész volna azt kinyomatni Van nála azonkívül mintegy 1000 sinai jegyzet (kivonat?), melyet a kérdésben forgó tárgyról különböző sinai forrásokból összböngészett. Szerző nem említi, hogy valjon följánlotta-e már kéziratát a *Royal Asiatic Society*-nak és ha nem, miért nem.

London, 1897. febr. 1.

Kropf Lajos.

A bronzkor emlékei Magyarhonban.

Irta: *Hampel József.*

Áttekintő ismertetés. 34 ábrával a szövegben, 73 tábla, 1375 képpel. Budapest Az orsz. régészeti és embertani társulat kiadványa. 1896. Tagilletmény (ára?)

Alig 60 évvel ezelőtt, 1836-ban kezdte a dán Thomsen vitatni a bronzkor létezését, holott hazánkban már 1828-ban felvetette a Tudományos Gyűjteményben ezt a kérdést Jankovich, a kit 1833-ban fáradhatatlan kutató-társa s a kis terennei hirneves leletek megmentője, Kubinyi Ferencz követett a „Sas“ cz. lap hasábjain. A mit külföldön is csak az ötvenes évekkel juttathatott diadalra Worsae a dániai régiségek szerencsés ásatója, s a mi ott a legújabb időkig a germaniai múzeum nagytekintélyű igazgatója Lidenschmidt, Hostmann, s mások ellenezni tudtak: ahhoz hazánkban már 1848 előtt gr. Kemény József gerendi múzeuma s Ackner Mihály szép gyűjteménye a Szeben melletti szenterzsébetfalvi ág. ev. paplakban tanúságos adalékokat szolgáltatott s mai napság nemcsak a budapesti n. múzeum, de a vidék sok gyűjteményével a kolozsvári múzeum is igen gazdag leletekkel illusztrálja a hazai bronzkor hatalmas virágzását.

Hampel József könyve úgy a gyűjtőknek, mint a szakembereknek nagy segítségül szolgálhat úgy tanúságos fejtegetéseivel, mint különösen gazdag illustratioival, melyek a megelőző két kötet CLXXXII. tábláját CCXVI-ra egészítik ki.

A 15 fejezetből álló elméleti fejtegetés a hármasszázéves múvelődési kor felosztását, a bronzkor első úttörőit ismerteti a külföldről és hazánkból;

majd a hazai bronzipar jellemző típusait általában s az egyes készítményeket, mint ár, tű, keskeny, tömött és köpüs véső, hornyolt élű véső, köpüs csiszoló, kötőrő, lapos, karimás, szárnyas, tokosvéső, kalapács, fejsze, balta, csákány, sarló, kés, borotva, fűrész, horog, csiptető. Fegyverekből a kardok kétfélesége, t. i. *liliomlevelű* és *nádlevelű* kardok, azok ötféle markolata (Tuzsérrel Szabolcsm., Vajáról u. ott, Budapestről, az Ipolyságról bemutatott mintákon), a lándzsa, nyíl, alabárd, harci fejsze, balta, csákány, buzogány, sisak, karvédő-tekeres és korong mind jellemző mintákon találja magyarázatát. Ékszerekből diadém, diadém, nyakgyűrű, karperecz, ujjgyűrű, fibula, öv, gombostű, kisebb ékszerek, kocsiszerszám, edények hasonló bő magyarázatot nyernek. A bronztárgyak technológiája után az ásvány-, növény- és állatországiból felhasználható anyagok, majd ebből folyólag az ipari, gazdasági, kereskedelmi viszonyok, a lakásvédelem, temetkezés, az életmód, az öltözködés és vallási gyakorlat beható fejtegetése után kimutatja szerző, hogy nem a Kaspi-tenger felől, hanem Kis-Ázsián át a Balkánnak s úgy a Duna-völgyén terjedt el a bronzipar. Megszületését „Kr. u. IV. század körül feltételezi.

Az erdélyi részekből aránylag kevés leletet ölelnek fel Hampel táblái, s különösen sajnálhatjuk, hogy a kolozsvári múzeum változatos leletei rendszeres összefüggő bemutatást itt sem nyertek. Hazarészünket képviselik a CCXXIV. táblán Maros-Vásárhely vidékéről a n. múzeumba jutott s utazási megfigyeléseim szerint a Nyárad-Gálfalváról egy maros-vásárhelyi rézműveshez került vagy depot-lelet vagy öntőműhely tartozékául számítható nyitott végű s négyélű karpereczek, hajtók, ruhára varrható ptykék, vékony sodronyú karikák. A bronzkorra jellemzően díszített két bögre, egy tál és két kis gyermekjátékféle bögre említendők innen. *Ördögös-Fűzsről* (Szolnok-Dobokam.) dr. Temesváry János és Ornstein József nyug. cs. és kir. őrnagy mentettek meg 1895-ben egy érdekes bronzleletet, melyben 29 tokos véső átmeneti formáival, 2 sodronytekercses fibula, 1 lándzsa, trébelt lemezből készült bronzcsészék, buzogányok a figyelemreméltók. *Magyar-Láposról* két harci fejsze (egyik gombos fejjel), Magyar-Décséről 1 tokos véső, mind Flóth Ferencz bethleni gyűjteményéből a CCXLVIII. táblát alkotják. A CCXLIX. táblán a hunyadmegyei brádi (és nem brodi) bronzlelet, mely Boross vasúti igazgató ajándékából az aradi Kölesey-egyesület tulajdonába jutott. Két vonaldíszszel ellátott és hüvelykujj formán végződő karperecz, 1 füles tokos véső, 1 lándzsa képezik az erdélyi Érczhegység eme figyelemreméltó leletét A Királyhágón kívül eső szomszédos területről a bécsi csász. régiségtár 4 arany csészéje (CCXLVI), a pusztabodolyai sarlók, tokos véső karpereczek (CCIV—V—VI. tábla), bronzlepeny említendők.

A tanúságos könyvhöz egy átnézeti térképet óhajtottunk volna még. A címet nem ítélnéjük magyarosnak.

Téglás G.

A renaissancekori műveltség Olaszországban.

Írta: *Burckhardt Jakob*. Fordította: *Bánóczy József*. II. kötet. Budapest, 1896.

E folyóirat múlt évi harmadik füzetében (131 l.) bővebben szótoltunk a fentcímzett műről, az első kötet fordításának megjelenése alkalmából; azóta, november végén, a II. kötet is megjelent, szintén a tad. Akadémia könyvkiadó-vállalatában, mint az 1896. évi illetmény utolsó kötete. E kötetnél, az elsővel szemben, két körülmény tűnik szembe: először, hogy a fordítás fölülvizsgálását most nem Alexander Bernát végezte (kinek felülvizsgálói tolla az I. kötetnél oly könnyen átsiklott feltűnő magyartalanságok fölött is), hanem Szily Kálmán akadémiai főtítkár, — s másodsor, hogy a mű fordítása kifogástalan. E kötet átültetésére fordított nagyobb gond mellett bizonyít az is, hogy azt késő őszszel adták ki, holott az *Akadémiai Értesítő* már tavaszra jelezte megjelenését. (Ak. Ért. 1895. évf. decz.).

Burckhardt művének átültetését nyereségnek tartjuk irodalmunkra nézve, nyereségnek önmagáért, mint igazi jeles alkotást, mely mintául szolgálhat a műveltségtörténeti monographiára, s nyereségnek a tárgyalt korszak fontosságáért, mely hazánk történetével oly szoros kapcsolatban áll, arra oly sokképen érezette befolyását. Kifogásunk csak az ellen van, hogy e korszaknak, tíz évi időköz alatt, immár két művet szentelt az Akadémia könyvkiadó-vállalata, míg némely — szintén eminens fontosságú korszakok, események, jelenségek, melyek közönségünk előtt kevésbé ismeretesek, hátra maradnak.

Ha a fordítás s illetőleg a nyelv szabatosága ellen e kötetnél nem lehet kifogásunk, a jegyzetekkel és idézetekkel ezúttal sem lehetünk megelégedve; ama kifogások, a melyeket az I. kötet ellen emeltünk, ez ellen is felhozhatók. Most is egyre másra előfordul olasz, francia s magyar művek idézésénél (pl. az I. kötet valamely adatára való hivatkozásnál) a lapszám után az *ff* jegy. E jegynek a magyar nyelvben semmi idevágó értelmét nem ismervén (a Pallas-Lexikon szerint *legfinomabb* rövidítésére szolgál), nem tarthatjuk azt egyébnek, mint a német *und folgende Seiten* (s köv. l.) jegyének; igaz-e ez, a fordító mondhatja meg, valamint azt is, hogy ha igaz, mit keres e jegy olasz s magyar művek idézésénél? Továbbá a forrásművek címének idézésénél most se jár el egészen híven a fordító; francia mű címében *Páris* áll Paris helyett, német mű címében *Lipcese* Leipzig helyett (7, 30, 117, 154, 268 l.). A latin eredetű s nyelvünkben félig-meddig meghonosult szokat olykor e kötet is változó orthographiával írja (classicus, classzikus, speciális, Sylveszter, predikáció, predikáció, ellenreformatio stb.).

Szokatlan kifejezés: csodatékony Mária-kép (281 l.), látványság (175 l.), ellenérzéssel viseltetik (199 l.), az mind hozzáfűződtetik (216 l.), e jellen alaphiánya a kifejelett individualismus (e. h. hibája).

Különfélék.

Torma Károly.

1897 márczius 1-ről az a hír érkezett Anzioból Róma mellől, hogy ott meghalt Torma Károly.

Ki volt az a Torma Károly?

Hát biz az nem volt más, mint egyszerűen Kudu-ban, Belső-Szolnokmegyében 1829-ben született fia Torma Józsefnek, a megye egyik legkiválóbb birtokosának, a ki Csicsó-Keresztúron lakott, és a kinek ez a Károly egyetlen fia volt.

Nem szándékunk a nekrolog írók azt a bevett szokását követni, hogy itt egy rövid életrajzot adjunk a boldogultról. Hiszen ő egyike volt azoknak a régi jó időből való magyar nemeseknek, a kiknek az ősi nemességre hivatkozó családi és rendi büszkeségét oly szeretetre méltóvá tette az az őszinte törekvés, hogy a „noblesse oblige“ elvét, a melynek örökös szem előtt tartása egyik fővonása volt jellemőknek, minden körülmények közt, az állami és társadalmi élet bármely ágában kifejtett munkásság minden mozzanatában, de kivált a kötelesség teljesítésében a lehető legszembeötlőbb módon teljes érvényre juttassák, és a mikor egyfelől jogosan élvezték az előkelő származás kiváltságait és az ősöktől öröklött vagyon nyújtotta jó módot és kényelmet; másfelől becsületes munkával és közhasznú tevékenységgel tettek és áldoztak családjok, társadalmi környezetök, nemzetök és hazájok javára mindent, a mit személyes tehetségeik és körülményeik tenniök és áldozniök engedett, sőt néha azon még túl is.

Az ilyen régi fajta birtokos nemes már helyzeténél fogva is szükségképpen nagyon sokoldalú tevékenységet fejtett ki, és erre nem csak a családi körben nyert házi nevelése, hanem az akkor dívott iskoláztatás rendszere is tökélyesen minősítette is. Mint birtokos családfőnek gazdának kellett lennie; nem csak saját háztartása és mezei gazdasága okszerű és bölcs vezetésével, hanem azzal is, hogy e minőségben másoknak is szolgált tanácsal, oktatással, de főleg saját mintaszerű példaadásával. Mint a politikai jogok kiváltságos részese ott kellett közre működni mindennütt, a hol e politikai jogok gyakorlásával a községnek, a vármegyének, az országnak szolgáltak, akár mint fizetéstelen tisztviselők, akár mint tanácskozó tagjai azoknak a gyűléseknek, a melyek a közügy intézésére voltak hivatva, a megye közigazgatási és törvénykezési gyűlésein kezdve fel az országgyűlésig, a melyen a törvényhozásnak voltak hivatott részesei. Társadalmi helyzetök kötelességökké tette, hogy ne csak magok személyesen szerezzék meg azokat a szellemi fölényeket, a melyek nélkül becsülettel meg nem állhat azokban a körökben, a

melyekbe a közélet hullámvázai behelyezhetik, hanem arra is terjedjen ki gondjok, hogy segítsék fejleszteni a nemzetben is terjedni azt az igaz közmívelődést, a mely egyedül bírja emelni a nemzet szellemi és erkölcsi színvonalát. Egy szó mint száz! Voltak ők gazdák, politikusok, törvényhozók, kormányzók, a közmívelődés képviselői, előmozdítói és terjesztői, a tudomány és művészet ápolói és pártfogói, sőt számos esetekben magok is művészek és fényes nevű tudósok, a kiknek a munkássága maradandó emlékekben örökítette meg nem egy fényes név örökösének busásan kiérdemelt hírnevét a haza határain túl is.

Bocsánatot kérek! Azon kezdtem volt, hogy nem szándékom megírni Torma Károly életrajzát, s ime rajta kapom magamat, hogy a fennebbi vázlatban éppen az ő jellem és életrajza is megvan. Hiszen gondolkozzunk utána egy kissé Mint nagyon fiatal ember még derék apja oldala mellett különös előszerezettel adta magát történelmi tanulmányokra, a melyekben neki a legalaposabb útmutatást éppen édes apja adta, a ki akkoriban írta meg éppen e fia számára azt a „Calendarium Diplomaticum“ ot, a melyet későbbben a fiú kegyelete közzétett, és a mely ma már közkezen forog.

Hogy az eleven lelkű ifjú iskolai tanulmányai bevégezése után élénk részt vett a megyei közéletben, oly természetes, hogy külön említeni se kell.

Időközben Erdély klaszikus földje a római világ itt felfedezett nyomaival és emlékeivel lebilincselte az ifjú Károly szellemét. Rá adta magát a római régészetre s ennek is kiválóan egyik ágára, az epigraphikára. Gyűjtötte és közölte a római feliratokat oly feltűnő szerencsével és sikerrel, hogy csakhamar tiszteletet parancsoló hírnévre tett szert az e szakkal foglalkozó bel- és külföldi tudósok közt. Majd ásatásokra is adta magát; kifődette az alsó-illosvai thermákat, ki is adta az Erdélyi Múzeum-egylet évkönyveiben. Különben Torma Károly e téren kifejtett irodalmi munkásságáról tanuskodnak a „Corpus inscriptionum Latinarum“ az „Ephemeris epigraphica“, az Erdélyi Múzeum-egylet és a magyar tud. Akadémia kiadványai. De menjünk sorba.

Apja halála után Károly igen tekintélyes szerepet játszott Belső-Szolnokmegyében. Tekintélye akkora volt, hogy a kormány ennek a megyének főispáni székébe ültette, a hol rövid idő múlva az egész megye közbizalmát és szeretetét megnyerte. Szerencsétlenségére éppen ez a népszerűsége sodorta a nagy politika viharos tengerére. Politikai meggyőződése rá birta, hogy lemondván a főispánságról, megválasztatta magát képviselővé, és csakhamar a képviselőházban is annyira magára vonta képviselő társai és a kormány figyelmét, hogy a képviselőházi alelnök díszes méltóságára emelte a közbizalom. Fényesen megállotta ott a helyét; de, sajnos, ez a politikai szereplés vagyoniilag egészen tönkre tette. A mikor a képviselőházból kilépett, Torma Károly végképpen elszegényedett ember volt.

Most a tudomány karolta fel. Előbb a kolozsvári egyetem jogi karában nyert egy tanszéket, innen a bpesti egyetemre ment át, és ott aztán távol minden politikától egészen a tanszékének ült, a míg betegsége miatt nyugalomba kellett vonulnia. Ekkor teljesült rég táplált vágya, hogy Rómát láthassa. El is ment oda, vissza nem jött!

A mikor 1857-ben a nagy gróf Mikó Imre felszólalt az Erdélyi Múzeum alapítása ügyében, Torma Károly volt egyike az elsőeknek, a ki 500 frtnyi alapítvánnyal beállott a Múzeum-egylet örökös igazgatótagjai közé. Mint ilyen különös pártfogója volt e múzeum régiség- és éremtárának, a melyet, mondhatni, az ő gyűjtései alapítottak meg. Torma Károly tehát a mi halottunk is; lépten nyomon az ő nevével találkozunk itt.

Nagy sajnálatunkra már évek óta visszavonult minden nyilvános működéstől. Családjától külön, hogy ne mondjuk elhagyva, sanyarú viszonyok közt, olykor csaknem inségre jutva, testben és lélekben megtörve, önkénytes remeteségre szánta el magát, és így töltötte élte utolsó éveit ott idegen földön, idegen emberek közt; távol mindentől és mindenkitől, a kit szeretett és a kik szerették!

A politikus Torma Károlyról nincs mit mondjunk e helyen. A tudós Torma Károly felállította a maga maradandó emlékét irodalmi munkáiban, a melyek közül mint kiváló örök becsület csak a „Limes Dacicus“ című értekezését és a „Repertorium Dacia régiség- és felírat-tani irodalmához“ című önálló művét említjük. Az Aquincumban kiföldött amphitheatrum és környezete is fennen hirdeti Torma Károly nevét.

Ha itt megállunk, koránt sem végeztünk Torma Károlylyal. Elköltözött ugyan közünkől oda, a hová bánata és szenvedései nem követhetik, de él emlékünken és műveiben, itt hagyta érdemeit, a melyeket soha semmiféle árnyék nem homályosíthat el. Kiváló ember volt erényeiben is, fogyatkozásaiban is. Adja meg neki a mindenható a sok hányódás után megérdemlett nyugalmat! *Finály Henrik.*

A székelyek neve és eredete. A magyar néprajzi társaság febr. hó 27-iki ülésén dr. Sebestyén Gyula felolvasást tartott „A székelyek neve és eredete“ cím alatt. Bevezetésül a székely kérdés közel hétszáz éves történetét ismertette. Aztán a székely nevet vette vizsgálat alá, s az összehasonlító nyelvészeti és nyelvtörténeti adalékok segítségével arra az eredményre jutott, hogy az Árpádkori *szék*, *szik* szó véget és határt jelentett(?), a belőle képzett *székely* és *sziköly* (sicul) névnek pedig „végbeli és határ“ jelentése volt. A legrégibb helynevekből azt is következteti, hogy a honfoglaláskori végek nem az ország mai határait, hanem a magyar betelepülők nyelvhatárait estek. A történelmi kútfők szerint határöröknek nevezték azokat, a kik a háborúban előhadak, oldal- és hátyédek voltak. Ilyenek voltak nálunk az idegenfajú kabarok és besenyők. Ilyenek voltak szerinte a székelyek is, a kiknek ősrégi alkotmánya a határvédelmi rendszerben gyökerezett. Mivel azonban a székely név foglalkozást is jelentett, a határvédő szerep előtt okvetlen kellett lenni

népnevüknek is. Sebestyén abból, hogy a kabarok neve nyomtalan maradt, azt következteti, hogy ezekre alkalmazták a határórt jelentő székely elnevezést. Így aztán meg volna fejtve az is, hogy a székelyek miért nem voltak sohasem magyarok. Sebestyén szerint egyszerűen azért, mert a honfoglaláskori és a későbbi Árpádkori taktika előhadakül mindig idegen népet alkalmazott. Arra a kérdésre, hogy a mai Székelyföldön mikor települtek le: az a válasza, hogy Erdély elfoglalásakor. Ezt ma Szent István korára teszik, tehát a székelyek is akkor vándoroltak át a bihari végekről, a hol Erdély elfoglalása után már nem lett volna semmi szerepük. — Ebben foglalhatjuk össze a lapokból értesülés alapján Sebestyén székely-elméletét. Egész terjedelmében nem fekvén előttünk (az Ethnographia f. é. 1—2 füzeté mindössze a kérdés irodalmát áttekintő első közleményt hozván), csak azt a megjegyzést tehetjük rá, hogy a „szék”. „szik” szóból származtatást ismerjük már a XVI. sz. Szamosközi (nem Szamosi!) óta Hunfalvin át Réthyig és Tagányiig; a kabar-származtatás elmélete a Pauleré. Hogy Sebestyén mivel viszi előbbre a kérdés megoldását, ezután tűnik ki. Azt hisszük — az ő szavaival élve — hogy „a magyarázók ötletesége még mindig nincs vele kimerítve!”

— *A régi jó világból* (Kolozsvár 200 év előtt) cz. a *Gyalui Farkas* egy szellemes kis korfestő történeti elbeszélést írt, melyben a XVII. sz. régi kolozsvári életet néhány ecsetvonással igen találóan jellemzi. Eredetileg a Kolozsvár tárczájában jelent meg, s különnyomatban (30 l.)

— *Merza Gyula*: „*Svájczai képek*” cz. a tavalyi útazását írja le kedves úti rajzok keretében, élenkítve kedélyes epizodok, szellemes megjegyzések és jellemző összehasonlítások által.

— *Csernelházi Chernel István*, a ki nem rég „*Útazás Norvégia végvidékeire*” cz. szép munkájával vívott ki méltó elismerést, legújában „*A lábszánkózás kézikönyvé*”-t írta meg, hogy ennek a norvég sportnak nálunk is mennél több barátot szerezzen. (781. l.) Kapható Lampel R. Budapesten 1 forintért.)

Folyóiratok.

Az *Akadémiai Értesítő* jan. (85.) füzeté közli az Akadémia belső tagjainak névsorát. Utána *Fayer* László közli „Bevezető tanulmány az 1843-iki büntetőjogi javaslatokhoz” cz. akadémiai felolvasását. *Vadnay* Károly jelentést tesz a tavalyi Kóczán-pályázatról; hat magyar történeti dráma küldetett be, melyek közül egy sem üti meg egészen a mértéket, *Pecz* Vilmos, Konstantinos Porph. után megállapítja, hogy Árpádnak 5 fia s ezeztől 5 férfi unokája volt. A febr. (86.) füzetben *Horváth* Géza közli Frivaldszky János természettudós felett tartott akadémiai emlékbeszédét. *Setälä* Emil kültag közzéteszi akad. székfoglaló értekezésének bevezetését. (A székfoglalót lásd a Nyelvőr jan. és febr. füzetében.) Ezután *Volf* György. „Az egyházi szláv nyelv hazája és a magyar honfoglalás” cz. értekezésének kivonatos ismertetése következik. *Kuncz* Ignác kivonatban közli. „Az állami önkormányzat” cz. székfoglaló értekezőcsé;

A *Századok* jan. (1.) füzetében *Fraknói* Vilmos leírja az 1458. ban, I. Mátyással szemben trónkövetelőül fellépett Anna királyi hercegnőnek, ki Albert kir. leánya és Vilmos szász herceg neje volt, történetét. *Wertheimer* Ede kiadatlan okmányok alapján néhány érdekes adattal pótolja a második magyar hírlap, a Magyar Kurir eddig ismert történetét. *Stessel* József kiigazítja és kiegészíti az „Osztrák-Magyar Monarchiá“-nak Sopron és Moson vármegyék leírását és történetét tárgyaló cikkét. *Wertner* Ede megállapítja Garam-Mikolai Básnak, V. István ifjabb király országbírójának genealogiáját. Azután az újabb történeti irodalom ismertetése, új könyvek jegyzése s vegyes közlések következnek.

Az *Archeologiai Értesítő* febr. (1.) számában *Reinecke* Pál 18. ábra kíséretében ismerteti a magyarországi szkytha régiségeket. *Téglás* Gábor bemutatja a Berzovia (Zsidovin) községben talált római bronzsisakot és bronzszobrocskát. *Lehóczky* Tivadar a mező-kászonyi (Beregmegye) gót sírban talált üveg, ezüst, gyöngy és borostyánkő emlékeket ismerteti és mutatja be. *Kemény* Lajos több új adatot közöl a kassai dóm XIV.—XVI. századi történetére vonatkozólag. *Gróh* István a gömörmegyei Hisnyó róm. kath. templomának falképeit, *Nagy* Géza pedig az ezredévi kiállítás hadtörténelmi emlékeit ismerteti. Levelezés, irodalom, vegyesek stb.

A *Magyar Történelmi Életrajzok* jan. (XIII. évf. 1.) füzetében *Zichy* Antal megkezdi Gróf Széchenyi István életrajza második kötetét. E füzetben Széchenyi életének 1845—48. közötti eseményeit tárgyalja. A nagy eseményekben gazdag élet s a mozgalmas idők kiválóan szép leírását Széchenyi, Barabás által olajba festett arczképének s naplója utolsó lapjának másolata díszesítik, mint önálló képek; a szöveg közé nyomva 21. arczképet (Ferencz József főhg. IX. Pius, Br. Vay Miklós, Somsich Pál, Szalay László, Br. Perényi Zsigmond, Szentkirályi Mór stb.) és több fényképfölvételt találunk.

A *Történelmi Tár* jan.—apr. (I.—II.) kettős füzetében *Szerémi* (herceg Odeschalchi Arthur) okleveleket közöl a berencsi Majthényi család levéltárából, melyek közül egy néhány minket erdélyieket érdekel. *Beke* Antal a kolozs-monostori konvent levéltárának regestáit közli 1417—1461-ig. A Vegyesek közt *Veres* Endre kolozsvári ötvös czéhszabályokat közöl a XVIII. sz. közepéről.

A *Turul* múlt évi 4. füzetében *Varju* Elemér az országos kiállítás czímertani és sphragistikai emlékeit ismerteti 19 pecsétrajz kíséretében. *Petrovay* György befejezi az Ilsvay család történetét, 15. czímerrajzzal; *Makay* Dezső pedig a Csanád-nemzetség Waffa és Bogyoszló vonalainak leszármazását. *Wertner* Rezső a Csák-nemzetség szlavoniai ágának történetét és leszármazását ismerteti. A heraldikai társaság múlt évi működését ismertető titkári jelentéssel s jegyzőkönyvekkel záródik be a füzet.

A *Földrajzi Közlemények* I. füzetében a szerkesztő közli a tagok névsorát. A társulat tagjainak száma 1897. elején összesen: 593. — *Hanusz* István Magyarország népesedési mozgalmait ismerteti, összehasonlítva a külföldi népesedési mozgalmakkal. *Latinovics* Géza igen érdekesen írja le a

Maharadsák honában, Ceylon szigetén és Elő-Kelet-Indiában tett útazását. Végül az újabb expedíciók ismertetése, külföldi statisztika s vegyesek állanak. — A II. füzetben *Téglás* Gábor ismerteti Dácia és Moesia földrajzi összeköttetéseit időszámításunk kezdetén. *Lasz* Samu a „Gaea“ után kivonatban közli Bonnel de Mézières francia tudós megfigyeléseit arra nézve, hogy miként válnék művelhetővé a francia Szahara? *Hanusz* István bemutatja a Vörös-tenger kikutatására küldött osztrák expedíció által elért eredményeket. Ezek után az újabb gazdag szakirodalom ismertetése, vegyesek s jegyzőkönyvek következnek.

Az *Erdély* 1896. évi 10—12. füzetének nevezetesebb cikkei a következők. *Czirbusz* Géza „Hegyen-völgyön“ cz. a. leírja a radnai havasok vidékét, *Solymásy* Adolf a Bucsecsét, *Derzsi Kovács* Ferencz pedig az udvarhelyszéki Lobogó hegyet és környékét. *Jancsó* Benedek ismerteti Hankó Vilmosnak, a „Székelyföld“ írójának életét. *Szádeczky* Lajos „A kolozsvári Báthoriház legendája“ czimű cikkében megállapítja a hagyomány és historia alapján, hogy e ház a fejedelmeknek nem tulajdon palotája, hanem csak rendes szállása volt, a ház Kakas István tulajdona volt. E ház a mai Szathmáry-féle ház, a főtér keleti oldalán, közel a Közép-utca sarkához. — A füzetet esinos kivitelű képek díszesítik

A *Magyar Nyelvőr* jan. (1.) füzetében a szerkesztőség három pályadíjat tűz ki valamely helyi nyelvjárás leírására, hogy ezzel is ébressze a nyelv-mívelés hazafias irányú törekvése iránt az érdeklődést. *Setälä* Emil megkezdi „Egy történetelötti hangviszony“ cz. akadémia székfoglaló értekezésének közlését. *Ponori Thewrewk* Emil Ihering „Der Zweck im Recht“ cz. művének az udvariasságról szóló érdekes szakaszát ismerteti. *Melich* János, Szarvas G. hagyatékából német jövevény szokat közöl. *Joannovics* György meghatározza, hogy a „föltételez“ ígét miféle jelentésben és alakban kell használni. A szakirodalom ismertetése, nyelvújítási adatok s magyarázatok után végül egy moldvai szomorú magyar népdalt találunk. — A febr. (2.) füzetben *Tóth* Béla szólásokat magyaráz. *Setälä* Emil befejezi „Egy történetelötti hangviszony“ cz. akad. székfoglalóját. *Szél* Farkas a „szavatos“ szó eredetét és jelentését vizsgálja. *Asbóth* Oszkár észrevételeket tesz *Melich* Jánosnak a januári füzetben közzétett „Német jövevényyszók“ cz. közleményére. *Wolff* Béla a Harmat Gézától közzétett színészeti szótárt bővítgeti. — Ezután irodalom s más vegyesek következnek. Az „Egyveleg“ cz. rovatban a historicusokra és nyelvészekre egyaránt érdekes közlemény *Kardos* Albert „Horváth István feltámadt“ cz. rövid cikke, melyben elítéli *Ferenci Gyula* debreczeni tanár nyelvészkedését, ki tanári székfoglalójában a Kr. előtti 2000. év táján élt *szumer* és *akkad* népek neveit minden tüzetesebb indokolás nélkül magyar szavakkal hozza rokoni összeköttetésbe.

Az *Egyetemes Philologiai Közlöny* jan. (1.) füzetében *Némethy* Géza Euhemerus tanainak a sibyllai jóslatokban található nyomairól értekezik. *Pécz* Vilmos Konst. Porphy. után megállapítja Árpád családjának nemzedékrendét Taksønnyig. *Radó* Antal olasz kútfők alapján ismerteti a XVII. századi

olasz irodalom egy eddig kevés figyelemben részesült munkásának, ifjabb Michelangelo Buonarroti-nak életét. *Danka* Placid szójátékokat közöl Arany Aristophaneséből. *Prikkel* Marián a „kocsi“ szó magyar eredetét mutatja ki. *Binder* Jenő érvekkel támogatja abbéli kétségét, hogy a Csokonainak tulajdonított „Magahitt kalmár“ cz. költeményt csakugyan Csokonai írta volna. — A Vegyesek közt különösen érdekes K. L. nek „A magyar mythologia mint görögpótló tantárgy“ cz. közleménye. — A febr. (2.) füzetben *Némethy* Géza közli Horatius, Juvenalis s Vergilius magyar fordítója: Barna Ignác orvos felett az akadémiában tartott emlékbeszédét. *Radó* Antal ismerteti ifjabb Michelangelot, mint drámaíró, lyrikust és szatyraköltőt. *Vári* Rezső folytatja a Medici-könyvtárban levő Nazianzi Gergely codexének ismertetését. *Bleyer* Jakab megkezdi „A magyar vonatkozású német történeti népénekek 1551-ig“ cz. kiválóan érdekes közleményét. *Heinrich* Gusztáv a Toldi-kérdéssel behatóan foglalkozó két újabb philol. programmértekezést ismertet. — A márcz. (3.) füzetében *Fináczy* Ernő előadja a folyóirat 20 éves történetét. *Hegedűs* István Aristophanes „Madarai“-t és az ó-attikai vígjátékot ismerteti. *Sebestyén* Károly „A görög gondolkodás kezdetei“ cz. alatt közli sajtó alatt levő hasonló című művének bevezetését, mely műve a Sokrates előtti görög philosophiával foglalkozik. *Bleyer* Jakab folytatja a magyar vonatkozású s 1551. előtt létrejött német történeti népénekek bemutatását és ismertetését. *Kardos* Albert vonatkozással Illésy Jánosnak e folyóirat mult évi decz. füzetében megjelent cikkére — Balassa Bálint és Dobó Krisztina viszonyát vizsgálja. *Kropf* Lajos hozzá szól még egyszer a kocsi szó eredetéhez. Irodalom, vegyesek s könyvészet zárják be a füzetet.

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* I. füzetében *Badics* Ferencz megkezdi akad. székfoglaló értekezésének, az első magyar irodalomtörténetirő, Pápay Sámuel élete és működése történetének közlését. *Tóth* Rezső ismerteti Ludas Matyi írójának, Fazekas Mihálynak életét és költészetét. *Szilády* Áron ismerteti és közli azon pasquillust „melyet 1631-ben az erdélyi főbb udvari emberekről, főkép magáról Brandenburgi Katalinról és Csáki Istvánról írtak, és Csáki István cantio apolloicáját. — Az adattárban *Dézsi* Lajos Heyden Sebald nürnbergi iskolamester gyermeki beszélgetéseit közli, új adalékkal Sylvester János irodalmi működéséhez. *Ferenczi* Zoltán is új adatokkal vet világot az iskolai színjáték és Felvinczy György történetére. *Récsey* Viktor, Révai Miklós leveleit Paintnerhez, *Lévay* József, Fábrián Gábor leveleit Édes Alberthez, *Borovszky* Samu Kölesei egy levelét s *Czékus* László Jászay Pál naplóját közli.

Az *Erdélyi Gazda* mult évi (XXVIII. évf.) utolsó füzetében „*Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle*“ cz. a. egy új és állandó rovatot nyitott, az Erdély mezőgazdasága, ipara és kereskedelme multjából fennmaradt történeti adatok egybegyűjtésére és közzétételére. E rovatban eddig a következő cikkek jelentek meg. Az 1896. 13. sz. ban *Szádeczky* Lajos a Székely Oklevéltárból közli Gyergyó-Újfalu törvényét a mezei kártevők megbüntetésére 1581-ből. *Veress* Endre az E. M. E. kézírattárából közli a szamosfalvi gazdaság tisztartójának az uradalomra vonatkozó naplójegyzeteit 1589. és 1590. ból. — Az idei I.

számban ifj. *Lészy* Ferencz két oklevél alapján ismerteti azokat a módokat és eszközöket, a melyek segélyével igyekeztek földesuraink a múlt században jobbágyaik számát növelni. *Szádeczky* Lajos az I. és II. számában a fogarasi Boér család leveles tárából ismerteti és közzéteszi Bethlen Gábor utasítását fogarasi udvarbírája számára, melyből a nagy fejedelmet mint tapasztalt és takarékos nagybirtokost ismerjük meg. A II-ik számban még *Barabási* István közli nemes Simon Mihály deésfalui gazda béreskönyvét 1693—94-ből.

A *Petőfi Múzeum* 42—43. számában *Ferenczi* Zoltán ismerteti Petőfi eltűnésének irodalmát, megkezdi a „Petroviesék Félégyházán” cz. cikkének közlését. Azután mutatóványokat közöl az újabb angol Petőfi-fordításokból. *Szász* Zsombor, Birger Schöldström után ismerteti a svéd Petőfi-bibliographiát. Végül repertorium a Petőfi-literatúrához s vonatkozások Petőfire s vegyesek olvashatók a gazdag tartalmú füzetben.

A *Magyar Könyvszemle* 1896. évi 4. füzetében *Kanyaró* Ferencz a Melius idejében keletkezett fontosabb prot. vitaíratokat ismerteti, köztük Kolozsvári Basilius István, Thordai Sándor András és Csázmai István erdélyi írók műveit. *Thaly* Kálmán olasz forrás után ismerteti a budai mufti könyvtárát az 1684. és 1683. évekből. *Észtegar* László az egyetemes repertorium fontos kérdését tárgyalja. *Herzfelder* A. Rezső befejezi Kolozsvári Czementes János ötvös könyvének közlését; *Zolnai* Gyula pedig nyelvészeti jegyzeteket csatol ahoz. Végül irodalom és egyes közlemények következnek.

A *Protestans Szemle* jan. (1.) számában *Földváry* László a XVII. század közepén élt Paksi K. György, dunamelléki ref. püspök éltét és működését ismerteti. *Csiky* Lajos az állam és egyház viszonyát fejtegeti a keresztyén-ség nyolcz első századában. *Ruszkay* Gyula Furrer után arról értekezik, hogy vajon felelő-e a keresztyén vallás a ker. népek botlásaiért? — A febr. (2.) füzetben *Stromp* László Melanchton születésének négyszázados fordulója alkalmával egy szép cikkben emlékezik meg róla, Germánia praeceptoráról. *Csiky* Lajos folytatva fejtegeti az állam és az egyház viszonyát. *Jausz* Vilmos Comenius művei alapján ismerteti annak az akadémiai oktatásra vonatkozó elveit. Irodalom s a beküldött könyvek jegyzőke zárják be mindkét füzetet.

S. L.

Szakosztályi Értesítő.

Az »Erdélyi Múzeum-Egylet« bőleület-, nyelv- és történettudományi szakosztálya f. évi február hó 21-én (vasárnap) d. e. 11 órakor a Városháza tanástermében dr. Szamosi János elnöklete alatt felolvasó ülést tartott, melyen szép számú közönség volt jelen.

Felolvasást tartottak: *Dr. Csengeri János*: Propertius költészetéről; *Veress Endre*: Izabella királyné Oppelnben tartózkodásáról; *Dr. Gyalui Farkas*: Apróságokat olvasott fel Vajda Jánosról.

Új tagokul jelentkeztek és felvétettek: *Merza Gyula* az Erdélyi Kárpát-egylet pénztárosa és *Tóth Jenő* tanárjelölt Kolozsvárt (aj. a titkár).